
Renata Marks-Bielska
Stanisław Bielski
Dagmara K. Zuzek
Aleksandra Puch

EKOLOGICZNE UWARUNKOWANIA
DZIAŁALNOŚCI PRZEDSIĘBIORSTW

Renata Marks-Bielska

Stanisław Bielski

Dagmara K. Zuzek

Aleksandra Puch

EKOLOGICZNE UWARUNKOWANIA
DZIAŁALNOŚCI PRZEDSIĘBIORSTW

Instytut Badań Gospodarczych

Olsztyn 2022

Recenzenci:

dr hab. inż. Monika Odlanicka-Poczobutt, prof. PŚ
dr hab. Łukasz Popławski prof. UEK

Skład, łamanie i projekt okładki (na podstawie Adobe Stock):

Ilona Pietryka

© Copyright by Instytut Badań Gospodarczych

ISBN 978-83-65605-54-2

DOI: 10.24136/eep.mon.2022.6

Instytut Badań Gospodarczych
ul. ks. Roberta Bilitewskiego, nr 5, lok. 19
10-693 Olsztyn, Poland

biuro@badania-gospodarcze.pl
www.badania-gospodarcze.pl

Spis treści

Wprowadzenie	5
1. Ekologia versus ekonomia	11
1.1. Czynniki ekologiczne kształtujące działalność gospodarczą	11
1.2. Środowisko przyrodnicze jako zasób i miejsce lokalizacji podmiotów gospodarczych	21
1.2.1. Środowisko przyrodnicze w teorii ekonomii	21
1.2.2. Środowisko przyrodnicze – zasób terytorium i czynnik jego rozwoju	24
1.2.3. Działalność proekologiczna i eko innowacje jako czynnik rozwoju przedsiębiorstw	29
1.2.4. Ograniczenia środowiskowe w zakresie rozwoju przedsiębiorstw	37
2. Zarządzanie ekologiczne w przedsiębiorstwie	43
2.1. Pojęcie i znaczenie świadomości ekologicznej	43
2.2. Zarządzanie przedsiębiorstwem a społeczna i ekologiczna odpowiedzialność	47
2.3. Narzędzia zarządzania środowiskowego przedsiębiorstw	52
2.4. Świadomość ekologiczna jako element zrównoważonego rozwoju	56
3. Rola świadomości ekologicznej w zarządzaniu przedsiębiorstwem w świetle wyników badań	59
3.1. Charakterystyka badanej próby	59
3.2. Ocena świadomości proekologicznej przedsiębiorców	61
3.3. Czynniki wpływające na środowisko i zarządzanie proekologiczne w przedsiębiorstwach	64
3.4. Podstawowe działania i strategie proekologiczne	69
3.5. Powody zarządzania proekologicznego, czynniki i bariery ograniczające prowadzenie przyjętych strategii środowiskowych przedsiębiorstw	76
3.6. Motywy i efekty działań proekologicznych przedsiębiorców	80

Podsumowanie	85
Piśmiennictwo	89
Spis rysunków	105
Spis tabel	107

Wprowadzenie

Realizacja industrialnych koncepcji wzrostu gospodarczego w krajach zachodnich spowodowała w drugiej połowie XX w. zmianę poglądów na rolę zasobów środowiska naturalnego w tym procesie (Popławski 2009, s. 7). Nurtującymi problemami XXI w. stały się groźby konfliktów międzynarodowych, nie zrównoważona produkcja i konsumpcja oraz dynamiczne tempo degradacji środowiska naturalnego (Żyła 2014, s. 115; Brzóska i in. 2022). Według Kozłowskiego (2000, s. 20) w dziejach rozwoju kultur na ziemi można dostrzec, że tylko nasza cywilizacja wyspecjalizowała się w niszczeniu przyrody. Dawne kultury nie propagowały „zabijania przyrody”, lecz ją chroniły. Rezultatem rozwoju cywilizacyjnego jest niszczenie środowiska przyrodniczego oraz zagrożenie życia ludzkiego. Najwyższy stopień zatrucia środowiska datuje się na przełomie XIX i XX w. W latach osiemdziesiątych XX w. uważano, że przemysł i technika zapewniają lepsze warunki do życia i pracy. Dążenie do postępu i rozwoju często odbywało się kosztem przyrody. Działanie zgodnie z taką polityką może doprowadzić do nieodwracalnego pogorszenia jakości życia na naszej planecie przez zanieczyszczenia atmosfery, gleby i wód (Kozłowski 2000, s. 35–36, 39).

Rosnący konsumpcjonizm oraz szybkie tempo rozwoju cywilizacji przyczyniły się do procesu niszczenia środowiska naturalnego. Nadzieją na zahamowanie bezwzględnej i nasilającej się ingerencji człowieka w przyrodę jest rozwijanie świadomości ekologicznej społeczeństwa oraz wprowadzenie w życie zasad zrównoważonego rozwoju (Balcerzak, Pietrzak 2016, s. 2–3; Marks-Bielska i in. 2019, Marks-Bielska 2020, s. 93–98). W obliczu globalnego kryzysu środowiska przyrodniczego, wynikającego z niewłaściwej moralności i filozofii człowieka, niezbędne staje się wdrożenie nowych koncepcji. Mają one odnosić się do wartości ekologicznych oraz norm etyczno-moralnych, które pozwolą na wysoką jakość życia z zachowaniem bogactwa i różnorodności biologicznej, walorów przyrodniczych czy naturalnego funkcjonowania biosfery. Warunkiem takiego stanu rzeczy jest uświadomienie społeczeństwu współzależności ekonomiki, ekologii i polityki oraz wzbudzenie poczucia odpowiedzialności i solidarności (Paško 2011, s. 127).

W dążeniu do społeczno-gospodarczego rozwoju jest niezbędne kierowanie się zasadą, by zaspokajanie obecnych potrzeb społeczeństwa nie było przyczyną zmniejszenia możli-

wości zaspokajania tych potrzeb w przyszłości przez następne pokolenia. Należy znaleźć kompromis dla trzech istotnych na poziomie kraju interesów: troski o społeczeństwo i jego zdrowie, ekonomii i rozwoju gospodarczego oraz ochrony środowiska. Próba maksymalizacji korzyści w jednej z wymienionych kwestii często wiąże się z zaniedbaniem pozostałych. Sposobem na wypośrodkowanie tych interesów jest zrównoważony rozwój, który daje możliwości stałego rozwoju bez zagrożeń dla przyszłych pokoleń we wszystkich trzech strefach. Wymaga on gospodarowania kapitałem przyrodniczym, ekonomicznym, społecznym i ludzkim, który nie doprowadzi do degradacji eksploatowanego otoczenia i systemów (Trzepacz 2012, s. 19; Kurowska i in. 2021; Sanabria-Z i in. 2022). Niezbędny w tym celu jest wzrost świadomości powiązań między społeczeństwem, gospodarką a środowiskiem. System gospodarczy rozumiany jako zbiór różnorodnych powiązań między producentami a konsumentami rządzi się własnymi prawami. Przedsiębiorcy starają się osiągnąć jak najwyższe zyski przy określonym poziomie nakładów, zaś konsumenci, dysponując określonym budżetem, wybierają koszyk produktów i usług, które maksymalizują zadowolenie z zakupów. Każdy z tych podmiotów w wolnej gospodarce kieruje się dbaniem o własne dobro. Z tego powodu dobrowolna działalność proekologiczna nie ma odzwierciedlenia w rachunku ekonomicznym. Pogoń za chęcią osiągnięcia sukcesu przyczynia się do rozpartrywania zrównoważonego rozwoju jako kwestii drugoplanowej (Kapusta 2011, s. 13).

Główną rolę automatycznego stabilizatora rynku działającego w kontekście ochrony środowiska pełni świadomość ekologiczna. Coraz bardziej świadomi nabywcy wybierają produkty ekologiczne i te, których proces produkcyjny jest przyjazny środowisku. Poza ceną, zwracają uwagę na wizerunek, sposób wytwarzania czy zaufanie do danej jednostki. Z kolei przedsiębiorcy, chcąc odnosić korzyści ze sprzedaży, wprowadzają do oferty produkty i usługi preferowane przez konsumentów. Ponadto zachodzące zmiany w oczekiwaniach i otoczeniu organizacji wymuszają na producentach podniesienie jakości wyrobów i usług, wprowadzenie innowacji w zarządzaniu, które uwzględniają oczekiwania i opinie wszystkich interesariuszy (Halaburda 2020, s. 5).

Wraz ze wzrostem społecznych żądań dotyczących jakości środowiska przyrodniczego w przedsiębiorstwie obserwuje się tendencje do przestrzegania norm ekologicznych i ponoszenia nakładów na ochronę środowiska. W związku z tym firmy coraz częściej stają przed koniecznością dostosowania swojej działalności do oczekiwań klientów, zastrzegających się wymogów prawnych oraz konkurencji międzynarodowej (Marks i in. 2000, s. 207; Kisiel i in. 2001a, s. 329, 2001b, s. 232; 2002, s. 106).

W ciągu ostatnich lat coraz więcej firm przyjęło zrównoważone praktyki w swojej działalności w celu poprawy odpowiedzialności środowiskowej i społecznej, przy jednoczesnym utrzymaniu i poprawie wskaźników rentowności oraz tworzeniu większej satysfakcji i interakcji z różnymi interesariuszami (Giacomarra i in. 2019; Marques i in. 2019; Upward, Jones 2016; Lacy i in. 2020). Uzyskanie certyfikatów zarządzania jakością i bezpieczeństwem produktów jest warunkiem koniecznym funkcjonowania np. przedsiębiorstw spożywczych i może być dobrym początkiem wdrażania systemów zarządzania środowiskowego (EMS) (Boyle 2004; *What are environmental...* 2021).

Firmy, które wdrożyły system zarządzania środowiskowego, spełniają wymagania prawne w zakresie ochrony środowiska, a jednocześnie uzyskują korzyści ekonomiczne

i ekologiczne. Dzieje się tak, ponieważ minimalizują negatywny wpływ na środowisko przez redukcję zanieczyszczeń (*International organization...* 2015). Ponadto organizacje te dążą do poprawy oddziaływania na środowisko różnych działań przez poprawę funkcjonowania systemu zarządzania środowiskowego, co z kolei przyczynia się do dalszego łagodzenia ich wpływu na środowisko (Poskrobko, Poskrobko 2012; Sroufe 2003; Bielski i in. 2021).

Przedsiębiorcy, którzy dążą do osiągnięcia celów finansowych, powinni w zarządzaniu firmą uwzględniać aspekty ekologiczne i społeczne jako główne obszary zrównoważonego rozwoju. Jeżeli kierowanie jednostką sprowadza się jedynie do maksymalizacji zysku oraz zaniedbywania odpowiedzialności społecznej, to ostatecznie może doprowadzić do negatywnych skutków zarówno dla społeczeństwa, jak i środowiska naturalnego. Zrównoważony rozwój będzie wówczas zagrożony, a reputacja takiego przedsiębiorcy zostanie znacznie nadszarpnięta (Trojanowski 2015, s. 239–242).

Zrównoważonego rozwoju nie osiągnie się bez odpowiedzialnego postępowania przedsiębiorców. Odpowiedzią świadomych ekologicznie przedsiębiorców na wyzwania zrównoważonego rozwoju jest koncepcja społecznej odpowiedzialności biznesu. Pozwala ona na zrównoważenie zarówno celów ekonomicznych, społecznych, jak i ekologicznych. Zaangażowanie przedsiębiorstw powinno mieć charakter długofalowy i planowy. Realizacja tych założeń nie powinna być postrzegana jako koszt, lecz szansa na osiągnięcie przewagi konkurencyjnej, a także szereg korzyści dla danej jednostki, społeczeństwa i środowiska. Rosnąca rola aspektu ekologicznego w zarządzaniu i rozwoju przedsiębiorstw powoduje, iż uwzględniają one również środowisko jako interesariusza w realizacji koncepcji Ekologicznej Społecznej Odpowiedzialności Biznesu (z ang. *Environmental Corporate Social Responsibility* — ECSR) (Słupik 2014, s. 77–78).

Przedsiębiorcy traktują relacje ze środowiskiem jako zasób strategiczny, a środowisko staje się komponentem globalnej orientacji w zarządzaniu przedsiębiorstwem. Dalsze działania mające na celu aktywizację koncepcji rozwoju proekologicznego wymagają stosowania prawidłowych praktyk, konkretyzacji programów na mocy ustanowionych prawnych regulacji oraz ich skutecznych narzędzi. Wymaga to ciągłego dostępu do informacji i danych, dzięki którym przedsiębiorstwa są aktywne i odpowiedzialne (Lisiecka, Pajor 2012, s. 242–243). Kluczową rolę w osiągnięciu proekologicznych celów rozwoju jednostek gospodarczych odgrywa w tym zakresie kształtowanie świadomości ekologicznej.

Skutki działalności człowieka wiążą się z niekorzystnym oddziaływaniem na środowisko. Współcześnie konieczne jest jednak prowadzenie działalności w harmonii z przyrodą. Strategia ta stanowi niezbędny warunek utrzymania się i dalszego rozwoju przedsiębiorstw na rynku. Konieczne jest zatem uruchomienie różnego rodzaju środków, instrumentów, nowych metod zarządzania przedsiębiorstwem, które pozwalają na redukcję negatywnego wpływu i zrównoważenie rozwoju organizacji (Panasiewicz 2015, s. 255). Z tego powodu budowanie świadomości i kultury ekologicznej staje się niezbędnym wymogiem do prawidłowego funkcjonowania przedsiębiorstw. Jednocześnie z krzewieniem ekologicznej świadomości organizacje powinny dbać o środowisko, być odpowiedzialne za nie i racjonalne wykorzystanie kurczących się zasobów naturalnych (Olejniczak, Łukasik 2016, s. 36).

W badaniach, których wyniki zaprezentowano w niniejszej monografii, uwagę skoncentrowano na proekologicznych strategiach przedsiębiorstw i ich wpływie na działalność

i rozwój jednostek gospodarczych. Podjęto próbę określenia poziomu świadomości ekologicznej, przestrzegania rygorów środowiskowych i celu prowadzenia aktywnej polityki środowiskowej.

Głównym celem przeprowadzonych badań była ocena świadomości ekologicznej przedsiębiorców oraz wpływu przyjętych strategii zarządzania proekologicznych na sytuację finansową, szanse i zagrożenia rozwoju przedsiębiorstwa, na przykładzie podmiotów gospodarczych z województwa warmińsko-mazurskiego. Dla osiągnięcia tak sformułowanego celu głównego wyznaczono następujące problemy szczegółowe:

- wyjaśnienie znaczenia świadomości proekologicznej jako przyczyny poprawy stanu środowiska naturalnego;
- zidentyfikowanie pojęć, z jakimi jest utożsamiana świadomość ekologiczna według przedsiębiorców;
- określenie głównych czynników wpływu środowiskowego przedsiębiorstw;
- zidentyfikowanie głównych kanałów, z których przedsiębiorstwa pozyskują informację o ekologii;
- identyfikacja głównych barier rozwoju technologii środowiskowych;
- określenie głównych jednostek mających wpływ na zainteresowanie przedsiębiorców działaniami proekologicznymi;
- rozpoznanie motywów podejmowania działań proekologicznych;
- określenie głównych czynników i barier ograniczających prowadzenie strategii proekologicznych;
- określenie ekonomicznych efektów zarządzania proekologicznego w przedsiębiorstwie.

Monografia składa się z trzech rozdziałów. W pierwszym z nich zaprezentowano czynniki ekologiczne, które kształtują działalność gospodarczą. Zwrócono uwagę na środowisko przyrodnicze jako zasób i miejsce lokalizacji przedsiębiorstw, a także jako zasób terytorium i czynniki jego rozwoju. W tym rozdziale opisano również niektóre aspekty środowiska przyrodniczego w wybranych teoriach ekonomii. Znalazły się tutaj także zagadnienia na temat działalności proekologicznych i ekoinnowacji w kontekście rozwoju firm. Ostatni z podrozdziałów dotyczy zaś zidentyfikowanych ograniczeń w kwestii trwania i rozwoju przedsiębiorstw.

Drugi rozdział poświęcono aspektom zarządzania ekologicznego w przedsiębiorstwie. Zdefiniowano świadomość ekologiczną. Przeanalizowano ją jako element zrównoważonego rozwoju. Zidentyfikowano i opisano narzędzia zarządzania środowiskowego na poziomie przedsiębiorstwa. Rozpatrywano również społeczną i ekologiczną odpowiedzialność w kontekście nowoczesnego zarządzania przedsiębiorstwem.

W trzecim rozdziale opisano wyniki przeprowadzonych badań empirycznych, z uwzględnieniem zastosowanej procedury badawczej. Scharakteryzowano zbadane jednostki. Na podstawie uzyskanych wyników badań dokonano oceny proekologicznej świadomości przedsiębiorców, podejmowanych przez nich działań w zakresie proekologicznych strategii. Analizie podano także powody proekologicznego działania, czynniki i bariery

ograniczające prowadzenie przyjętych strategii środowiskowych, motywy oraz efekty działań proekologicznych przedsiębiorców.

Autorzy składają serdeczne podziękowania recenzentom, których uwagi przyczyniły się do poprawy pierwotnej wersji monografii. Mamy nadzieję, że problematyka poruszona w niniejszej monografii będzie interesująca zarówno dla naukowców, jak i praktyków zainteresowanych zrównoważonym rozwojem. Będzie również służyła jako pozycja dydaktyczna do realizowanego na Wydziale Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie przedmiotu *Zrównoważony rozwój społeczno-gospodarczy*.

1. Ekologia *versus* ekonomia

1.1. Czynniki ekologiczne kształtujące działalność gospodarczą¹

Termin *ekologia* wprowadził w 1869 r. niemiecki biolog E. Haeckel, który określał też ekologię mianem ekonomiki przyrody. Podstawowym zadaniem ekologii jako interdyscyplinarnej nauki o środowisku naturalnym i prawach nim rządzących jest opracowanie teoretycznych przesłanek umożliwiających przewidywanie wszelkich ubocznych, niezamierzonych następstw gospodarczej działalności człowieka oraz uzyskanie wiedzy o mechanizmach samoregulacji. Ekolodzy zajmują się przyczynami i doraźnymi skutkami, a także dalszymi następstwami przemian zachodzących zarówno w naturalnych, jak i uprzednio odkształconych układach przyrodniczych. Ekologia jest nauką, która poszukuje również skutecznych sposobów zapobiegania ujemnym następstwom działalności społeczno-gospodarczej człowieka, a jeśli jest to niemożliwe, stara się, by choć minimalnie łagodzić te następstwa (Marciniak 1993, s. 28). Ekologia traktuje o zarządzaniu i administrowaniu w naturze, o związkach między biosferą i innymi elementami ekosystemów (Dziedzic, Woźniak 2013, s. 7)

Wilkin (2016, s. 37) na podstawie opinii wybitnych przedstawicieli nauk przyrodniczych stwierdził, że prawa przyrody można dość precyzyjnie opisać. Natomiast prawa rządzące zachowaniem ludzi i społeczności ludzkich są bardziej złożone i raczej niemożliwe do pełnego wyjaśnienia, co nie zwalnia badaczy społecznych od podejmowania wysiłków w tym zakresie.

Dziedzic i Woźniak (2013, s. 7) wskazali, że greckie *oikos* oznacza zarówno ekologię, jak i ekonomię. W naszym języku zaś sformułowania te w dotychczasowej ludzkiej, ekonomicznej praktyce były traktowane jako przeciwstawne, co mogło przyczynić się do wielu niepożądanych efektów, wynikających z degradacji ekosystemów.

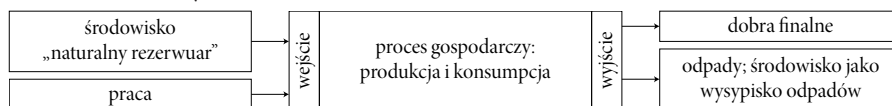
Ekonomia to użyteczna wiedza o metodach gospodarowania, o tym, w jaki sposób funkcjonują ludzie, zarabiając na życie, w celu zaspokojenia swoich potrzeb i pragnień,

¹ Podrozdział oparto m.in. na publikacji: Marks-Bielska R., Białobrzeska R. 2004. Ekonomia a ekologia. *Polityka Gospodarcza*, 9, 73–81.

a także o istotnej części stosunków międzyludzkich (Common, Stagl 2005, s. 1). Ekonomia to też nauka o problemach wyboru w procesach gospodarowania, o procesie wytwarzania i obiegu dóbr oraz usług; o całości ustrukturalizowanych, dynamicznie powiązanych stosunków produkcji, podziału i konsumpcji. System produkcji jest jednością dwóch struktur: technologicznej i ekonomicznej. Każda z tych struktur to złożony układ komponentów. Ośią struktury technologicznej jest stosunek: człowiek — przyroda (Semkow 1989, s. 40). Klasyczna teoria ekonomii traktowała środowiska naturalne jako złożony rezerwar nieograniczonych zasobów gospodarczych, z którego można czerpać pożądane czynniki produkcji (Spsychalski 1999, s. 70). Wyobrażano sobie, że gospodarka jest podobna do maszyny, do której „wchodzą” przedmioty przyrody, które za pomocą pracy ludzkiej zostają przekształcone i „wychodzą” z niej jako dobra finalne (dobra konsumpcyjne i inwestycyjne) oraz odpady (wszystkie niepożądane uboczne produkty produkcji i konsumpcji, które w danym czasie nie mogą być ponownie zastosowane w gospodarce) (Semkow 1989, s. 42–43). Opisany obieg materii ilustruje rysunek 1.

Rysunek 1.

Strumień materii w systemie

Źródło: Semkow (1989, s. 42).

Przedstawiony obraz ówczesnej gospodarki nie uwzględniał limitującej roli środowiska. Było ono całkowicie pomijane. W ekonomicznych schematach reprodukcji zakładano, że ziemia może zapewnić odpowiednie warunki naturalne i potrzebną ilość zasobów naturalnych (gleba, woda, powietrze, minerały, itd.) oraz że odpady mogą być bez przeszkód wchłaniane przez środowisko (Semkow 1989, s. 42).

Traktowanie otoczenia ekosystemowego w sposób instrumentalny, jako zewnętrznego elementu systemu społecznego doprowadziło do krytycznej sytuacji ekologicznej. Konieczne stały się więc: rewizja neoklasycznej propodażowej ekonomii społecznej i uzupełnienie jej o formułę uwzględniającą bezpośredni związek podmiotów gospodarczych z zasobami i stanem środowiska przyrodniczego. Klasyczne podejście makroekonomiczne wyprowadzało funkcję produkcji jako zmienną zależną od kapitału, pracy i ziemi przy założeniu możliwej substytucji poszczególnych elementów czynników zmiennych. Powstające odpady gospodarcze, usuwane poza obieg ekonomiczny, nie stanowiły elementu kosztotwórczego i nie ograniczały możliwości rozwojowych gospodarki (Spsychalski 1999, s. 70)

W latach osiemdziesiątych, na skutek globalnych zjawisk negatywnie oddziałujących na środowisko naturalne, do których zaliczyć należy: widoczny „efekt szklarniowy” indukowany przez dwutlenek węgla i ubytki ochronnej osłony ozonowej, doszło do reorientacji liberalnych koncepcji rozwoju gospodarczego w kierunku ekonomii ekologicznej. Jej twórca — Herman Daly — zaproponował nowe podstawy powiązań społeczno-ekonomicznych, w myśl których system społeczny stanowi integralną część naturalnego systemu podtrzymywania życia. Wykorzystując zasoby surowców kopalnianych i energii słonecznej

w toku działalności gospodarczej oraz wytwarzając, często nie podlegające biodegradacji, odpady, uczestniczy w cyklu surowcowo-energetycznym i zakłóca stan równowagi ekosystemowej (Spychalski 1999, s. 70).

Jak wskazali Dziedzic i Woźniak (2013, s. 30), ciekawą i ważną alternatywą dla ekonomii pomijającej lub traktującej marginalnie zasoby środowiska jest teoria ekonomii ekologicznej (zielonej). Cytowani autorzy za Common i Stigel (2005, s. 1) podają, że ekonomia ekologiczna to nauka o relacjach międzyludzkich, które zachodzą w warunkach środowiska naturalnego. W ramach tego nurtu są analizowane także interakcje między systemem gospodarczym a ekologicznym. Człowiek i środowisko stanowią jedność. Nauczanie ekonomii jest uznawane za swego rodzaju podsystem wiedzy, który powinien być przekazywany łącznie z systemem podstawowym — wiedzą ekologiczną. Zgodnie z założeniami teorii ekonomii ekologicznej, człowiek i środowisko stanowią jedność. Praktycznie wszystko, czego potrzebują systemy gospodarcze, jest eksploatowane z otoczenia (gospodarka wymaga ciągłego dopływu energii i materii). Gospodarka i środowisko występują we wzajemnym powiązaniu (środowisko decyduje o możliwościach gospodarki, a gospodarka wpływa na środowisko). Niestety gospodarka zbyt często wpływa negatywnie na ziemski ekosystem.

Zasoby naturalne oraz ich wykorzystanie są przedmiotem zainteresowania nauk ekonomicznych. Jak podkreśliła Gozdalik (1998, s. 20) za Fiedorem, wynika to z faktu, że użytkowanie środowiska przyrodniczego pozostaje w ścisłym związku z wartością wytworzonych towarów, jednakże między wymogami ekonomii i ekologii występuje konflikt o psychologicznym podłożu. Od wielu pokoleń ludzie dążą do podwyższania swojego standardu życia, intensyfikują więc wzrost gospodarczy, a to prowadzi do nadmiernego eksploatowania środowiska, powodując jego zanieczyszczenia.

Z ekonomicznego punktu widzenia naturalnym jest, że ludzie dążą do podniesienia swojego poziomu życia (standard, dobrobyt społeczno-ekonomiczny) (Kryk 2000, s. 61). Z analizy literatury przedmiotu wynika, że brakuje jednoznacznej definicji pojęcia „dobrobyt”, co wiąże się z wielowymiarowością tej kategorii. W sensie *stricte* ekonomicznym dobrobyt jest rozumiany jako stan wysokiego zaspokojenia potrzeb bytowych i kulturowych ludności, określane przez rozmiary konsumpcji indywidualnej i społecznej (Kryk, Nowak-Lewandowska 2000, s. 109; Kryk 2000, s. 61).

Na poziom dobrobytu oprócz bezpośredniej konsumpcji dóbr i usług wpływają:

- zasób dóbr już nagromadzonych, a tworzących infrastrukturę społeczno-ekonomiczną (np. stan i gęstość sieci komunikacyjnej, szpitale i instytucje ochrony zdrowia, poziom i różnorodność szkolnictwa i instytucji kulturalnych);
- możliwość rekreacji i wypoczynku (w tym zasób czasu wolnego);
- jakość środowiska przyrodniczego;
- elementy o charakterze socjologicznym, psychologicznym i moralnym (Kryk 2000, s. 61).

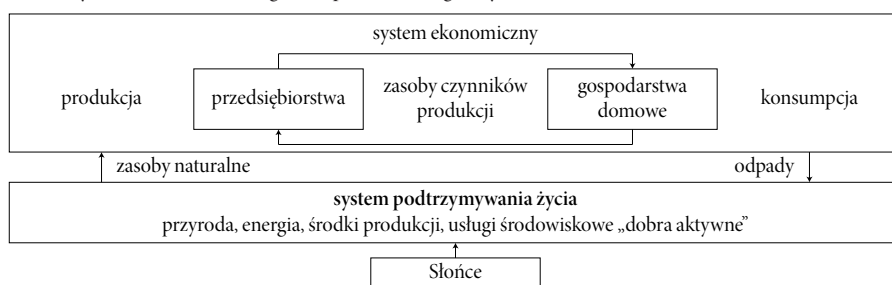
Ekonomiści zajęli się analizą i mierzaniem kategorii dobrobytu ekonomicznego, ale jego wskaźniki obejmują przede wszystkim sferę „mieć”, a nie „być”. Rozwój gospodarczy prowadzi do wzrostu dobrobytu, ale wzrostowi gospodarczemu nie musi towarzyszyć poprawa wskaźników dobrobytu społeczno-ekonomicznego, a nawet wskaźniki te mogą zmieniać się

w odwrotnym dla siebie kierunku, np. wydatna poprawa w zakresie posiadania dóbr materialnych może iść w parze z ograniczeniem czasu wolnego, pogarszaniem się stanu środowiska naturalnego i relacji międzyludzkich w miejscu pracy. To zjawisko ekonomiści nazywają *trade off* (coś za coś) (Wilkin 2002).

Z szansą zachowania zdolności do zaspokajania rosnących potrzeb ludności jest rozwój zrównoważony² (ang. *sustainable development*), uwzględniający ograniczenia środowiskowe aktywności ekonomicznej (rysunek 2.). W tym modelu system ekonomiczny jest uznawany za jeden z otwartych podsystemów globalnego systemu ekologicznego. Ekspansja podsystemu ekonomicznego jest ograniczona do możliwości rozwojowych całego ekosystemu (Spychalski 1999, s. 71).

Rysunek 2.

Model systemu ekonomicznego w aspekcie ekologicznym

Źródło: Spychalski (1999, s. 71).

Zrównoważony rozwój jest przede wszystkim kluczową koncepcją w ramach globalnej polityki i programów rozwoju. Zapewnia mechanizm, dzięki któremu społeczeństwo może wchodzić w interakcje ze środowiskiem, nie ryzykując zniszczenia zasobów na przyszłość (Kasztelan i in. 2021, s. 12–13).

Opracowany przez G. H. Brundtland w 1987 r. dla ONZ raport określa trwały rozwój jako taki, który zaspakaja potrzeby zarówno obecnej populacji ludzkiej, jak i nie pozbawia tej możliwości przyszłych pokoleń. Koncepcja ta zakłada konieczność pogodzenia wzrastających potrzeb ilościowych i jakościowych społeczeństwa z racjonalnym użytkowaniem zasobów przyrody oraz zachowaniem naturalnych i unikatowych walorów środowiska przyrodniczego (Hauf 1998, Kisiel i in. 2003, s. 26, Degórski 2008, s. 31).

² Zielińska-Chmielewska (2020, s. 30) wskazała słusznie, że chociaż pojęcie rozwoju zrównoważonego jest jednym z powszechniej stosowanych terminów do opisu współczesnej rzeczywistości, to nie istnieje jedna uznawana przez badaczy i praktyków definicja tego pojęcia. Dovers i Handmer (1993) wskazali na liczne, ich zdaniem, wewnętrzne sprzeczności samej koncepcji, a Temple (1992) udowodnił, że nie ma jasności, co kryje się pod tymi pojęciami. Stąd w anglojęzycznej literaturze coraz częściej zamiennie stosuje się pojęcie rozwoju zrównoważonego i trwałego wzrostu (ang. *sustainable growth*). Cytowana autorka jest zdania, że pojęcie trwałego wzrostu trafniej oddaje złożoność i wieloaspektowość tej metaidei, równocześnie nie przekreślając wartości poznawczej tej koncepcji. Zestawienie wybranych definicji zrównoważonego rozwoju na podstawie krajowej i zagranicznej literatury przedmiotu, np. w: Stanny, Czarnecki (2011, s. 23–25), Lazdins i in. (2019, s. 116–123).

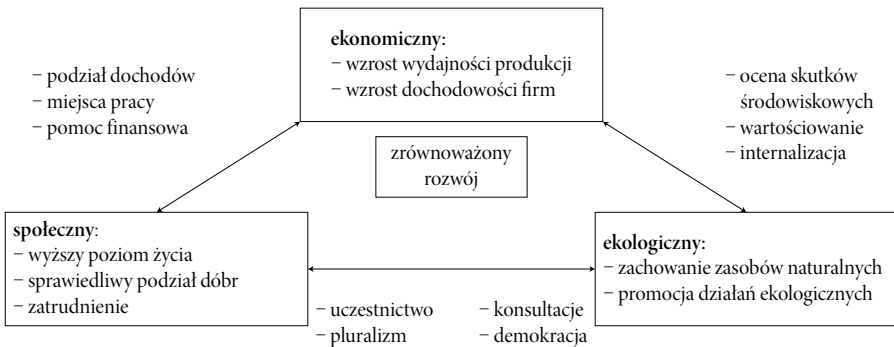
Zrównoważony rozwój przedsiębiorstwa to złożone i wielowymiarowe zagadnienie, opierające się na podejściu holistycznym (Kowalska 2021, s. 7). W Polsce pierwsze definicje zrównoważonego rozwoju pojawiły się w połowie lat osiemdziesiątych XX w. i eksponowały one przyrodnicze uwarunkowania gospodarczej aktywności człowieka. W latach dziewięćdziesiątych podstawę szerszego rozumienia koncepcji zrównoważonego rozwoju stanowiła definicja Pearce’a, według którego wspomniany rozwój sprowadza się do realizacji wiązki społecznie pożądanego celów:

- wzrostu realnego dochodu na jednego mieszkańca,
- poprawy stanu zdrowia i poziomu żywienia,
- uczciwego dostępu do zasobów środowiska przyrodniczego,
- poprawy poziomu wykształcenia,
- zapewnienia trwałego i samopodtrzymującego się wzrostu.

Zrównoważony rozwój w tej koncepcji oznacza zachowanie równowagi między celami ekonomicznymi, społecznymi i ekologicznymi. Według Pearce’a, trwałość wzrostu to maksymalizowanie korzyści netto z rozwoju ekonomicznego, przy jednoczesnym zachowaniu użyteczności i jakości zasobów naturalnych w długim okresie (Zawisza, Kochanowska 2003, s. 23–24) (rysunek 3.).

Rysunek 3.

Zrównoważony rozwój w ujęciu tradycyjnym

Źródło: Paluch (2013, s. 405–415).

Zrównoważony rozwój to obecnie jeden z najbardziej rozpowszechnionych terminów, używanych w literaturze przedmiotu, aktach prawnych oraz w praktyce gospodarczej. Pojęcie to jest złożone i wieloaspektowe, przez co trudno je jednoznacznie zdefiniować (Misztal 2018, s. 28). Rozwój zrównoważony stał się jedną z zasad ustrojowych Unii Europejskiej oraz jednym z podstawowych zadań tego ugrupowania gospodarczego. W myśl założeń V Programu UE dotyczącego środowiska i zrównoważonego rozwoju jego realizacja wymaga prowadzenia polityki ochrony środowiska (Paczuski 1999, s. 52).

Najważniejszą sprawą w zapewnieniu wspólnego dobra jest zachowanie różnorodności biologicznej, upowszechnienie nowej postaci humanizmu postrzegającego człowieka jako

integralną część przyrody oraz wysokiego poziomu jakości życia (Domka 1998, s. 8). Koncepcja zrównoważonego rozwoju koncentrowała się na ochronie środowiska naturalnego, a następnie na kwestiach społecznych. Istota zrównoważonego rozwoju to wzrost dobrobytu, postrzegany przez pryzmat nie tylko konsumpcji dóbr, ale także ekologicznych warunków życia (Pakulska, Poniatowska-Jaksch 2010, s. 1). Głównym jego zadaniem jest wspieranie ochrony środowiska oraz przeciwdziałanie powstałym zanieczyszczeniom w sposób uwzględniający potrzeby społeczno-gospodarcze (Olejniczak, Łukasik 2016, s. 36).

Zrównoważony rozwój można rozpatrywać w ujęciu szerokim i wąskim. Ujęcie szerokie jest utożsamiane z ładem zintegrowanym, z realizującą celów istotnych dla społeczeństwa w warunkach gospodarowania środowiskiem naturalnym i trwałego zarządzania. Natomiast ujęcie wąskie identyfikuje się z ekorozwojem odnoszącym się do trwałego gospodarowania zasobami (Borys 2010, s. 45–46). Rozwój zrównoważony jest postrzegany również z perspektywy ekologicznej i cywilizacyjnej. Pierwsza perspektywa, będąca wyrazem następujących przemian w podejściu do ochrony środowiska naturalnego, dotyczy polityki ekologicznej. Perspektywa cywilizacyjna to sposób prowadzenia działalności ukierunkowany na zapewnienie wysokiego poziomu życia obecnego i przyszłego społeczeństwa (Kołodziej-ski 1995, s. 79–80).

Z punktu widzenia przedsiębiorstw, respektowanie zintegrowanych wymiarów zrównoważonego rozwoju ma sens, jeśli przyczynia się to do budowy wartości przedsiębiorstwa i poprawy jego reputacji na rynku, zarówno lokalnym, jak też krajowym czy międzynarodowym. Z drugiej strony, biznes funkcjonuje w ściśle narzuconym środowisku instytucjonalnym, którego zadaniem jest m.in. korygowanie niedoskonałości mechanizmów rynkowych, regulowanie odpowiedzialności za środowisko i kwestie społeczne czy też racjonalizowanie gospodarowania ograniczonymi zasobami. Uwarunkowania instytucjonalne wydają się zatem być jednymi z kluczowych dla funkcjonowania biznesu w respektowaniu wymogów zrównoważonego rozwoju, być może także dla wyborów przez firmy adekwatnych strategii postępowania na rynku: korzystania z zasobów zewnętrznych i przerzucania części kosztów na partnerów biznesowych czy też bazowania na zasobach własnych (Sagan 2021, s. 29).

W polskich publikacjach zrównoważony rozwój jest często stosowany zamiennie z pojęciami takimi jak: „ekorozwój”, „rozwój samopodtrzymujący się” czy „trwały rozwój”. Terminy te nie są jednoznaczne pod względem przedmiotu i zakresu. Natomiast wspólnym mianownikiem spajającym te słowa jest cel wypracowania mechanizmów i podjęcia działań, które będą wspierać rozwój cywilizacyjny z zachowaniem zasobów przyrody oraz poszanowaniem praw człowieka (Skowroński 2006, s. 50; Marks-Bielska 2020, s. 93). W dokumencie (*Polska 2025...*), dotyczącym długookresowej strategii zrównoważonego rozwoju jako cel nadrzędny postawiono zapewnienie dobrobytu społeczeństwu, racjonalnie wykorzystując zasoby materialne i przyrodnicze. Do głównych działań w zakresie ochrony środowiska należy zapewnienie bezpieczeństwa ekologicznego kraju i poprawy stanu środowiska, zachowanie różnorodności biologicznej, eliminacja zagrożeń, związanych z procesami urbanizacyjnymi, produkcyjnymi, odpadami i konsumpcją energii, a także spełnienie przez wszystkie zakłady przemysłowe wymogów związanych z ochroną środowiska.

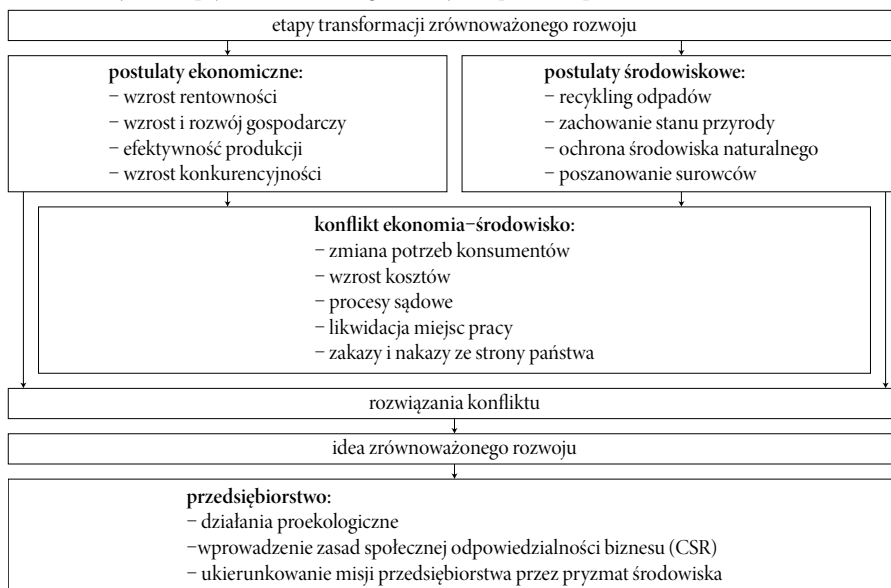
Dlatego też rozwój zrównoważony w działalności gospodarczej sprowadza się do (Adamczyk 2001, s. 15):

- uwzględniania uwarunkowań ekologicznych w wyznaczaniu kierunków rozwoju,
- nieprzekraczaniu ekologicznie uzasadnionych granic dopuszczalnych norm,
- dostosowaniu potrzeb rozwojowych do regionalnych i lokalnych uwarunkowań.

Realizacja idei zrównoważonego rozwoju w skali globalnej nie będzie możliwa, jeśli nie zostanie ona wdrożona na poziomie mikroekonomicznym (rysunek 4.). W praktyce funkcjonowania przedsiębiorstw największe znaczenie z punktu widzenia ochrony środowiska ma ograniczenie i zapobieganie emisji zanieczyszczeń powstających w procesach produkcyjnych. Ukierunkowanie zarządzania w stronę prośrodowiskowych rozwiązań w przedsiębiorstwie prowadzi do wzrostu jego efektywności, co znajduje swoje odzwierciedlenie w redukcji kosztów czy ograniczeniu zanieczyszczeń (Zuzek 2015, s. 66–67). Zapewnia to większą elastyczność i skuteczność w wypełnianiu wymagań środowiskowych, uzyskaniu przewagi konkurencyjnej oraz pomocy rządowej dla przedsiębiorstw, które podejmują prośrodowiskowe inicjatywy. Zapatrywania na rolę przedsiębiorstwa w społeczeństwie znacząco zmieniły się w przeciągu ostatnich kilkudziesięciu lat.

Rysunek 4.

Transformacja koncepcji zrównoważonego rozwoju do poziomu przedsiębiorstw

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Adamczyk (2001, s. 15–16).

Obecnie uważa się, że oprócz funkcji produkcyjnych i dążenia do wypracowania zysku czy podnoszenia konkurencyjności, przedsiębiorstwo powinno przyczyniać się także do zachowania odpowiedniego stanu środowiska przyrodniczego.

Podstawowym warunkiem realizacji trwałego rozwoju, a w perspektywie zapewnienie ludziom dobrobytu, jest utrzymanie kapitału naturalnego na niemalejącym poziomie. Implikuje to niepogarszającą się jakość i ilość zasobów naturalnych. Kapitał ten powinien być

utrzymany na poziomie bieżącym lub wyższym. Stałość kapitału naturalnego jest również warunkiem sprawiedliwości międzypokoleniowej (Kryk 2000, s. 64).

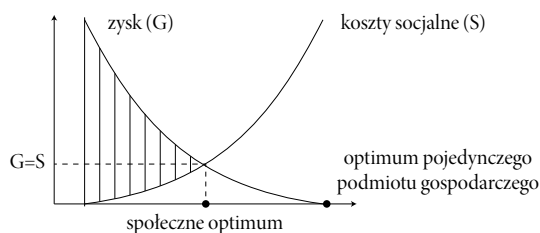
Zgodnie z koncepcją rozwoju zrównoważonego postęp gospodarczy jest uwarunkowany:

- wprowadzeniem mechanizmów ochrony środowiska przyrodniczego w skali narodowej i międzynarodowej,
- stosowaniem podejścia ekologicznego w programach zagospodarowania znacznych obszarów gospodarczo-społecznych,
- wprowadzeniem rachunku kosztów związanych z korzystaniem ze środowiska, opartym na regule, iż zanieczyszczający płaci za szkody wyrządzone w ekosystemie,
- zbudowaniem trwałych podstaw rozwoju zrównoważonego w sensie materialnym i społecznym, z jednoczesnym uwzględnieniem kapitału ludzkiego jako najważniejszego czynnika produkcji (Spsychalski 1999, s. 71).

Rachunek ekonomiczny musi uwzględniać nie tylko koszty zużywanych zasobów produkcyjnych, ale również inne koszty społeczne. Optimum gospodarowania z punktu widzenia pojedynczego podmiotu gospodarczego na ogół nie pokrywa się z tzw. optimum społecznym, które uwzględnia wszelkie koszty społeczne, w tym także koszty z tytułu obciążenia środowiska naturalnego (rysunek 5.) (Runowski 2000, s. 95). Stąd m.in. wynika zasadnicza trudność praktycznej realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju gospodarki.

Rysunek 5.

Optimum społeczne a optimum z punktu widzenia pojedynczego podmiotu gospodarczego z uwzględnieniem obciążeń środowiska

Źródło: Runowski (2000, s. 95).

Niemniej jednak wymieniona koncepcja wychodzi naprzeciw zagrożeniom środowiskowym i obawom społeczeństw, zwłaszcza państw wysoko rozwiniętych. Wiele faktów wskazuje na to, że będzie to koncepcja silnie wpływająca na politykę i gospodarkę światową w dłuższej perspektywie. Zrównoważony rozwój stanowi więc zarówno kierunek rozwoju gospodarczego, jak i ideę społeczno-filozoficzną. W ramach postaw aksjologicznych wyróżniamy co najmniej dwa podejścia do zrównoważonego rozwoju, a mianowicie pierwsze — uznanie, że ma on prowadzić do poprawy jakości życia ludzi (obecnie i w przyszłości), drugie zaś — stanowi on opcję filozoficzną uznającą immanentną wartość środowiska, której ludzkość jest tylko jednym z elementów (Klepacki 2000, s. 10).

Gospodarcze znaczenie środowiska przyrodniczego przez długie lata było zupełnie pomijane. W stosunku do środowiska prowadzono gospodarkę rabunkową, opartą na za-

łożeniu nieograniczonych możliwości i eksploatacji przyrody. Degradacja środowiska naturalnego jest źródłem załamania równowagi w przyrodzie. Ich konsekwencje w przypadku braku zmian w zachowaniu ludzkości wobec natury, jeśli nie teraz, to z całą pewnością w ciągu najbliższych kilkudziesięciu lat zmienią na zawsze oblicze naszej planety. Już teraz można zaobserwować wyraźne przejawy kryzysu klimatycznego, którego skutki wiążą się z poważnymi stratami społecznymi i ekonomicznymi (Baraniecka, Gwóźdź 2021, s. 21–22, Makutėnienė i in. 2022). Zniszczenia te są skutkiem np. nieoczekiwanych powodzi, tajfunów, trzęsień ziemi, wybuchów wulkanów, zmian klimatu, pustynnienia łądów, wymierania wielu gatunków roślin i zwierząt, chorób cywilizacyjnych i in. Problem ochrony środowiska wszedł na trwałe do ekonomii dopiero w latach siedemdziesiątych.

Analizowane kwestie dotyczące aspektów ekonomicznych i przyrodniczych związanych z zanieczyszczeniem środowiska (powietrza, wody, tworzenia odpadów) to zagadnienia bardzo złożone. Jak słusznie wskazali Ważniewski i Kraciuk (2021, s. 29–32), w literaturze ekonomicznej możemy znaleźć odwołania do praw funkcjonujących w naukach przyrodniczych (m.in. drugiej zasady termodynamiki, teorii entropii, prawa zachowania energii), na podstawie których wyjaśnia się trudności w doprowadzeniu do gospodarki bezodpadowej. Praktycznie każda działalność gospodarcza zanieczyszcza środowisko. Jest to efekt tego, że każdy produkt materialny staje się odpadem po zakończeniu okresu jego przydatności do użytkowania. Trudne jest też całkowite wyeliminowanie odpadów produkcyjnych i towarzyszących cyklowi życia produktu emisji zanieczyszczeń (Manteuffel Szoego 2011).

W tym kontekście za zanieczyszczenia mogą być uznane nie tylko produkowane niecelowo odpady, lecz także elementy celowej działalności człowieka (np. opakowania). Nie każde fizyczne zanieczyszczenie środowiska jest nim z ekonomicznego punktu widzenia. Istnieje tak zwana pojemność asymilacyjna (absorpcyjna) środowiska (Manteuffel Szoego 2011) definiowana jako zdolność do samoregulacji i utrzymywania homeostazy, wypracowana ewolucyjnie jako adaptacja do zmieniających się warunków. Pewne zanieczyszczenia wywołują naturalne kontrakcje ze strony środowiska, powodujące likwidację lub minimalizację ich wpływu. Biochemiczne reakcje zachodzące w ekosystemach często prowadzą do degradacji, a przez to do neutralizacji zanieczyszczeń. Zanieczyszczenia, które mieszczą się w pojemności asymilacyjnej zazwyczaj nie mają znaczenia ekonomicznego (Ważniewski, Kraciuk 2021, s. 32).

Z pojemnością asymilacyjną wiąże się pojęcie efektywności, definiowane jako świadome i celowe łączenie ekonomicznych aspektów produkcji z jej wpływem na środowisko. Efektywność jest osiągana przez dostarczenie na rynek, po konkurencyjnych cenach, towarów i usług zaspokajających potrzeby ludzi, przy stopniowym zmniejszaniu skutków ekologicznych produkcji i nadmiernego wykorzystania zasobów w całym cyklu życia produktów na poziomie nieprzekraczającym pojemność asymilacyjną ziemi (Wursthon i in. 2011).

Przedsiębiorstwa produkcyjne, dla których problematyka zrównoważonego rozwoju stała się ważnym elementem budowania przewagi konkurencyjnej, poszukują organizacyjnych i technologicznych rozwiązań, które pozwolą w mniejszym stopniu obciążać środowisko oraz efektywnie wykorzystywać zasoby. Przedsiębiorstwa te odchodzą od strategii krótkoterminowych zysków, decydują się na dostarczanie klientom trwalszych produktów.

Klienci zaś, wskutek rosnącej świadomości ekologicznej, stali się uczestnikami procesu projektowania nowych produktów. W konsekwencji producenci mogą wykorzystywać informacje o oczekiwaniach klientów dotyczące oferowanych produktów, budując przewagę konkurencyjną przez oferowanie produktów i usług w większym stopniu przyjaznych środowisku i lepiej spełniających potrzeby odbiorców (Zielińska-Chmielewska 2020, s. 33).

Nie ulega jednak wątpliwości, że przeciwdziałanie degradacji środowiska przyrodniczego wymaga zastosowania praktycznej realizacji zasad zrównoważonego rozwoju. Wydaje się, że jest to jedyna szansa powstrzymania katastrofy ekologicznej na ziemi. Przy podejmowaniu decyzji gospodarczych prowadzących do poprawy warunków życia społeczeństwa należy uwzględnić nie tylko kryteria ekonomiczne, lecz również ekologiczne i etyczne. Koncepcja zrównoważonego rozwoju oparta jest na założeniu, że rozwój społeczno-gospodarczy kraju powinien być prowadzony w harmonii z naturalnymi uwarunkowaniami przyrodniczymi.

Hull (1997, s. 11) postulował konieczność myślenia ekologicznego. Cytowany autor podkreślił, że analizując i krytykując ukształtowany w kręgu kultury i cywilizacji europejskiej model powiązań człowieka (społeczeństwa) ze środowiskiem, coraz częściej artykułuje się potrzebę dokonania zmiany tradycyjnego, kartezjańsko-redukcyjnego sposobu pojmowania świata i człowieka. Perspektywa samozagłady wymusza ten pożądany kierunek myślenia o szerokim zakresie przedmiotowym, obejmującym wszelkie kwestie związane z pojmowaniem i wartościowaniem przyrody, miejscem człowieka w niej, wzajemnymi współzależnościami i oddziaływaniem między biosferą a człowiekiem (społeczeństwem), a także tych aspektów, stosunków i mechanizmów społeczno-politycznych, które wpływają na powiązania człowieka z przyrodą.

Pomocne mogłoby być tutaj wprowadzenie zasad tworzącej się ekonomii umiaru, wskazującej na paradygmat rozwoju, polegający na prymacie zasad modernizacji (umiarkowania i powściągliwości), zamiast szybkiej maksymalizacji efektów (Kołodko 2016). Gorynia (2022, s. 102–103) podkreślił, że w gospodarce umiaru (w zakresie ochrony środowiska) chodzi m.in. o umiar w:

- eksploatacji środowiska,
- tworzeniu negatywnych konsekwencji dla klimatu,
- konsumpcji energii,
- korzystaniu z zasobów nieodnawialnych,
- marnotrawstwie różnych produktów.

Gorynia (2022, s. 103) w odniesieniu do przedsiębiorstw funkcjonujących na arenie międzynarodowej postuluje, by elementem społecznej odpowiedzialności każdej firmy była mapa form strategii zagranicznej ich ekspansji powiązana z celami zrównoważonego rozwoju, które powinny być przestrzegane jako strategiczne uwarunkowania albo ograniczenia w budowaniu strategii rozwojowych jednostek gospodarczych.

Zielińska-Chmielewska (2020, s. 32–33) wskazała, że praktyczne wdrażanie zasad zrównoważonego rozwoju jest uwarunkowane różnymi czynnikami sprzyjającymi temu procesowi. Jednym z ważnych jest świadomość ekologiczna społeczeństwa i jego gotowość do partycypacji w zarządzaniu ekorozwojem.

1.2. Środowisko przyrodnicze jako zasób i miejsce lokalizacji podmiotów gospodarczych

1.2.1. Środowisko przyrodnicze w teorii ekonomii

Ekonomiczne podejście do wykorzystania zasobów naturalnych odnosi się przede wszystkim do ich optymalnego pozyskiwania, wykorzystania z zachowaniem go dla przyszłych pokoleń. Teoria ta pozwoliła na sprecyzowanie kryteriów wpływających na optymalność procesów determinujących wzrost gospodarczy czy kształtowanie cen zasobów.

Pierwszą teorią ekonomiczną związaną z problematyką środowiska jest fizjokratyzm, nawiązujący do praw przyrody, które dominują nad zasadami ekonomicznymi. Przedstawiciele tego nurtu uważali, że bogactwo społeczeństwa zależy od naturalnej produktywności ziemi, generującej pewną wartość w postaci żyzności ziemi, za którą nie trzeba płać.

W ekonomii klasycznej podkreślano, że środowisko przyrodnicze jest podstawą wszelkich procesów produkcyjnych, a nawet jednym ze środków produkcji. Zakładano jednak, że większość elementów tego środowiska to dobra wolne, które są niewyczerpywalne i niezniszczalne. Już w pierwszych latach XIX w. J. B. Say dokonał podziału zasobów na surowce użyteczne i dobra wolne, czyli powszechne. Przez długie lata uważano, że dobra wolne nie tylko występują w obfitości, lecz także, ponieważ nie są ani wytwarzane, ani konsumowane, nie powinny być przedmiotem zainteresowania ekonomii (Pakulska 2002, s. 295–308).

Klasykne podejście do problematyki środowiska potwierdzają także poglądy głównego przedstawiciela tej szkoły — A. Smitha — który traktował środowisko jako rodzaj bariery wzrostu gospodarczego. W tym przypadku wzrost jest uwarunkowany akumulacją kapitału, która zamiera w momencie uzyskania maksymalnego poziomu bogactwa, kiedy gospodarka osiąga stan stacjonarny. Pułap ten zależy od wyposażenia kraju w zasoby naturalne, a także od jego sytuacji ekonomicznej względem innych krajów (*Podstawy Ekonomii Środowiska...* 2002, s. 4–5).

Również paradygmat Ricardo jest podstawą dynamicznej teorii zasobów naturalnych, która zakłada powiększanie bazy zasobowej przez przypisanie określonego elementowi zasobów naturalnych środowiska nowych możliwości wykorzystania jego właściwości do zaspokajania potrzeb człowieka. Neoklasyczna analiza problemów środowiskowych zajmuje się przede wszystkim tak zwanymi technologicznymi efektami zewnętrznymi, które nie są kompensowane przez normalne transakcje rynkowe (Prandecki 2007, s. 21–35).

W główny nurt ekonomii neoklasycznej wpisuje się także rozszerzona wersja analizy przepływów międzygałęziowych, która służy do oceny kosztów i korzyści działań środowiskowych. Relacje między środowiskiem a gospodarką i włączenie tych elementów do standardowego modelu przepływów międzygałęziowych stworzyło skuteczne narzędzie oceny przedsięwzięć proekologicznych (Perman i in. 2003, s. 2).

W opozycji do neoklasycznego nurtu ekonomii znajduje się ekonomia keynesowska. Przedstawiciele tej szkoły ujmują problemy ekologiczne w szerszym zakresie niż neoklasyści, uwzględniając oceny o charakterze politycznym, makroekonomicznym i globalnym

(Bernaciak, Gaczek 2001, s. 28–29). Keynesowskie podejście do ekonomii środowiska jest oparte na priorytecie zachowania go dla przyszłych pokoleń, czyli tzw. sprawiedliwości międzypokoleniowej. Przedstawiciele tego nurtu zwracają także uwagę na potrzebę korygowania mechanizmu rynkowego, który nie zawsze uwzględnia problemy środowiskowe, decyzjami o charakterze administracyjno-prawnym i politycznym.

Główne cechy keynesowskiej ekonomii środowiska skupiają się między innymi na tym, że:

- w gospodarowaniu zasobami przyrody podstawowe znaczenie ma kryterium międzygeneracyjnej sprawiedliwości ekologicznej, nie zaś mikroekonomicznej efektywności;
- rynek nie jest w pełni zadowalającym mechanizmem, jeżeli chodzi o gospodarowanie zasobami nieodnawialnymi;
- nie wszystkie koszty i korzyści środowiskowe można ujmować w kategoriach wartościowych (pieniężnych).

Ekonomię keynesowską i neoklasyczną dzieli wiele różnic o charakterze metodologicznym i poznawczym. Najważniejsze różnice między tymi podejściami, uwzględniające aspekty środowiskowe, to:

- keynesiści, w odróżnieniu do neoklasyków, postulują przy ujęciu problemów ekologicznych w znacznie szerszym stopniu uwzględnienie ocen o charakterze politycznym;
- keynesiści kwestionują podstawy neoklasycznego optymizmu wzrostowego, zakładającego, że sprawny mechanizm substytucji technologiczno-cenowej zabezpiecza gospodarkę rynkową przed występowaniem barier wzrostu, a w szczególności barierą surowcowo-energetyczną.

Keynesowska ekonomia środowiska zwraca także uwagę na znaczenie ochrony zasobów naturalnych, które mają zdeterminować polityczne oceny dotyczące potrzeby zachowania środowiska dla przyszłych pokoleń. Uważają oni bowiem, że problemy te nie mogą być traktowane wyłącznie jako kwestie natury technicznej, związanej z optymalizacją, ale że mają one wymiar polityczny, związany z korzystaniem z niezdegradowanego środowiska w przyszłości. Kwestionują także stanowisko neoklasyków, zmierzające do ujmowania wszystkich społecznych korzyści i kosztów związanych z eksploatacją i ochroną środowiska w kategoriach pieniężnych.

W teorii ekonomii środowiska i zasobów naturalnych można wyróżnić trzy obszary badań (Fiedor 1990, s. 10–13):

- wykorzystania zasobów naturalnych,
- zachowania środowiska,
- zanieczyszczenia i ochrony środowiska.

W pierwszym przypadku ekonomiczna teoria wykorzystania zasobów naturalnych skupia się na badaniu optymalnego pozyskiwania odnawialnych i nieodnawialnych zasobów przyrody, ich wyczerpywania się w odniesieniu do zmian dobrobytu społecznego oraz optymalnego kształtowania w czasie cen zasobów.

Natomiast ekonomiczna teoria zachowania środowiska zajmuje się wskazaniem najbardziej racjonalnych warunków wykorzystania zasobów środowiska z punktu widzenia rekre-

acji, czasu wolnego czy walorów estetyczno-psychologicznych środowiska, czyli alternatywy w stosunku do gospodarczego wykorzystania zasobów środowiska. Ekonomiczna teoria zanieczyszczenia i ochrony środowiska dotyczy statycznych (optymalne wykorzystanie środków ekonomicznych przeznaczanych na ochronę środowiska) i dynamicznych warunków optymalności wykorzystania elementów środowiska przyrodniczego (wpływ skutków emisji do środowiska zanieczyszczeń oraz kosztów utrzymania pożądanego stanu środowiska na zrównoważony wzrost gospodarczy) (*Podstawy Ekonomii Środowiska...* 2002, s. 39–40).

Należy również zwrócić uwagę na różnice między ekonomią środowiskową a ekonomią ekologiczną. W pierwszym przypadku największą rangę przywiązuje się do aktualnych problemów człowieka w odniesieniu do racjonalnego wykorzystania zasobów, natomiast ekonomia ekologiczna jest ostrożna w ocenie tej racjonalności. Uważa się bowiem, że przyszłość następnych pokoleń jest zbyt ważna, aby w pełni ufać mechanizmom rynkowym w gospodarowaniu środowiskiem, zwłaszcza że współczesne problemy ekologiczne wskazują na ich zawodność, a nieodwracalne zmiany w przyrodzie pociągają za sobą straty, których skutków nie da się już usunąć.

Powstanie ekonomii środowiska jest konsekwencją przyjęcia paradygmatu ekonomizacji środowiska przyrodniczego, który pozwolił na stosowanie rachunku ekonomicznego w kwestiach ekologicznych. Dotyczy to między innymi: ekonomicznego opisu funkcjonowania i rozwoju populacji gatunków roślin czy zwierząt oraz równowagi i wzrostu określonych ekosystemów. Natomiast ekonomia ekologiczna jest wynikiem przyjęcia paradygmatu ekologizacji ekonomii i gospodarki. Charakterystyczne dla tego podejścia jest szersze przyjęcie elementów pochodzących z nauk przyrodniczych i utożsamianie najważniejszego ograniczenia współczesnego rozwoju z zasobami kapitału naturalnego, a nie antropologicznego (Czaja 2005, s. 17).

Ekonomia środowiska skupia się na rozwiązywaniu najpilniejszych problemów pojawiających się na styku ekonomii i środowiska. Prace z tego zakresu można podzielić na trzy kierunki badań (Śleszyński 2000, s. 44):

- kontynuacje w duchu tradycyjnej ekonomii neoklasycznej polegające na wprowadzeniu nowej tematyki w stare ramy modelowych analiz idealnego systemu rynkowego,
- modyfikowanie myśli neoklasycznej wspomagane regulacją procesów gospodarczych za pomocą instrumentów administracyjno-prawnych i ekonomicznych — a zatem swoisty interwencjonizm państwowy ograniczający zasięg wyłącznie rynkowej regulacji powiązań gospodarki i środowiska,
- centralizacja zarządzania gospodarką i środowiskiem za pomocą narzędzi planowych i sztywnych wytycznych określających podstawowe współzależności obu układów.

Zarówno ekonomika ochrony środowiska, jak i ekonomia środowiska obejmują jednokowe obszary badawcze. Według Turnera i współautorów (1994, s. 7) istoty ekonomii środowiska upatrywać należy w trzech powiązanych ze sobą etapach:

- badanie i ocena ekonomicznego znaczenia środowiska i jego degradacji,
- badanie ekonomicznych przyczyn degradacji,
- tworzenie ekonomicznych bodźców służących ograniczaniu i odwracaniu degradacji.

Istotę polityki ekologicznej w warunkach realizacji zrównoważonego rozwoju podkreśla jej główny cel, jakim jest zachowanie lub tworzenie optymalnych warunków do rozwoju człowieka, jednak bez naruszania istniejących zasobów bioróżnorodności genetycznej, gatunkowej i ekosystemowej. Temu celowi służą: zintegrowane systemy ochrony środowiska, zarządzanie środowiskowe w przedsiębiorstwach i gminach oraz włączenie kapitału przyrodniczego do rachunku narodowego i rachunku kosztów działalności gospodarczej.

1.2.2. Środowisko przyrodnicze — zasób terytorium i czynnik jego rozwoju

Środowisko przyrodnicze stanowi podstawowy czynnik rozwoju gospodarczego. Wzrost znaczenia ekologii w teoriach ekonomicznych spowodował konieczność zainteresowania się strukturą zasobów naturalnych i ich wykorzystania (Śleszyński 2000, s. 70). Dlatego coraz więcej informacji dotyczących zarządzania ochroną środowiska można znaleźć w literaturze, co bez wątpienia wpływa na wzrost świadomości ekologicznej społeczeństwa. Przeciwdziałanie zanieczyszczeniom, przywracanie elementom przyrodniczym właściwego stanu oraz gospodarowanie zasobami środowiska i jego racjonalne wykorzystanie zgodne z ideą zrównoważonego rozwoju, to elementy, na których opiera się prowadzona polityka ochrony środowiska naturalnego (Dz.U. 2001, Nr 62, poz. 627).

Ekonomiczne podejście do teorii wykorzystania zasobów naturalnych odnosi się przede wszystkim do badania optymalnego ich pozyskiwania, wykorzystania, z uwzględnieniem zachowania go dla przyszłych pokoleń. Wykorzystywanie zasobów naturalnych w działalności gospodarczej człowieka może mieć zarówno pozytywny, jak i negatywny wpływ na środowisko przyrodnicze.

Internalizacja kosztów zewnętrznych, czyli wliczanie kosztów ochrony środowiska do kosztów produkcji, ma zapobiegać nieoptymalnej alokacji, z którą są związane efekty zewnętrzne uzyskiwane z tytułu korzystania ze środowiska, a nieuwzględniane w rachunku kosztów przedsiębiorstwa (*Analiza Skuteczności Działania...* 1999, s. 125). W ramach kompleksowej teorii gospodarowania, która uwzględnia wymagania ochrony środowiska, są to uboczne, niezamierzone efekty działania jednego podmiotu na sytuację innego/innych przedsiębiorstw. Mogą ujawniać się jako niekorzyści zewnętrzne i korzyści zewnętrzne. Dodatnie efekty zewnętrzne albo straty, tj. ujemne efekty zewnętrzne, występują zawsze wtedy, kiedy do funkcji produkcji danego przedsiębiorstwa wchodzi zmienne, niebędące nakładami czynnika w sensie fizycznym, ale raczej stanowiące skutek działalności innych przedsiębiorstw. Negatywne efekty zewnętrzne stwarzają koszty, które ponosi społeczeństwo, natomiast pozytywne efekty zewnętrzne przyczyniają się do wzrostu jakości życia, bez konieczności opłacania przez nich dodatkowych korzyści (Rogall 2010, s. 59).

W warunkach gospodarki rynkowej poprawa jakości środowiska, a tym samym ograniczenie strat gospodarczych spowodowanych jego zanieczyszczeniem, jest uzależniona w dużej mierze od właściwie dobranego systemu instrumentów polityki ekologicznej, oddziałujących na podmioty gospodarcze. Obejmuje to regulacje bezpośrednie, do których należą przede wszystkim instrumenty prawne i administracyjne, oraz regulacje stymulujące ochronę środowiska w sposób pośredni, którymi są głównie instrumenty ekonomiczne (*Straty Gospodarcze...* 2001, s. 48). Gospodarka rynkowa wiąże się bowiem ze wzrostem

ich znaczenia, w tym również w polityce ekologicznej. Instrumenty ekonomiczne są oparte głównie na przesłance, że doprowadzając w drodze odpowiednich rozwiązań prawno-institutionalnych i ekonomicznych do internalizacji negatywnych oddziaływań działalności gospodarczej, można istotnie w stosunku do metod regulacji bezpośredniej obniżyć społeczne koszty osiągnięcia pożądanego poziomu korzystania/zanieczyszczenia środowiska (Fiedor i in. 2003, s. 26–28).

Każda aktywność gospodarcza niesie za sobą skutki, które nie zawsze mają pozytywny wpływ na środowisko naturalne, dlatego przedsiębiorstwa coraz częściej muszą dostosowywać swoją działalność do polityki ekologicznej państwa z uwzględnieniem rozwiązań technologicznych oraz oferowania produktów, które spełniają normy środowiskowe. Nie dotyczy to tylko kar finansowych czy spadku sprzedaży, ale przede wszystkim braku dbałości o środowisko, które może uniemożliwić przedsiębiorcom prowadzenie działalności gospodarczej i doprowadzić do upadłości firm. Na potrzeby ochrony środowiska stworzono odpowiednie instrumenty polityki ekologicznej państwa, tj. rozwiązania prawno-institutionalne, ekonomiczne czy społeczne (działania edukacyjne) (Pyłka-Gutowska 2004, s. 93).

Istotą polityki ekologicznej w warunkach realizacji zrównoważonego rozwoju jest tworzenie optymalnych warunków do rozwoju człowieka bez naruszania istniejących zasobów bioróżnorodności genetycznej, gatunkowej czy ekosystemowej. W tym celu wykorzystuje się zintegrowane systemy ochrony środowiska, zarządzanie środowiskowe w przedsiębiorstwach oraz włączenie kapitału przyrodniczego do rachunku kosztów działalności gospodarczej czy rachunku narodowego (Urban 2005, s. 4–10).

We współczesnej ekonomii, aby scharakteryzować mechanizm gospodarowania z uwzględnieniem czynników ekologicznych, stosuje się model gospodarki okrężnej (z ang. circular economy³) zaproponowany przez Pearcea i Turnera (1990, s. 35–42). Zawiera on założenia, zgodnie z którymi w relacjach środowisko — gospodarka, jak również producent — konsument nieodnawialne zasoby będą wykorzystywane w sposób racjonalny, a w przypadku odnawialnych zasobów nie doprowadzi to do zmniejszenia ich naturalnej stopy regeneracji (rysunek 6.) (Graczyk 2009, s. 142–143).

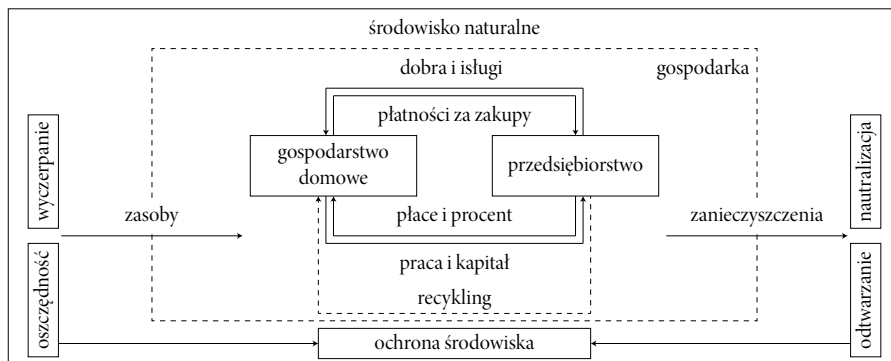
Rozwiązania rynkowe nie są w stanie optymalnie regulować gospodarki środowiskiem i poszczególnymi jej komponentami. Instrumentami służącymi ochronie i poprawie jakości środowiska przyrodniczego są instrumenty administracyjno-prawne w ramach interwencjonizmu państwowego przez tworzenie form ochrony przyrody na terenie, na którym zasady gospodarowania są ustalane indywidualnie⁴.

³ W literaturze naukowej pojęcie gospodarki cyrkularnej nie jest precyzyjnie zdefiniowane. Zarówno środowisko biznesowe jak i polityczne postrzega najczęściej ten rodzaj gospodarki jako sposób na uruchomienie mechanizmów wywołujących przemiany w przemyśle, które doprowadzą do zrównoważonej produkcji i konsumpcji oraz przyczynią się do wzrostu gospodarczego (Gołębiowski 2019, s. 195).

⁴ *Ustawa o ochronie przyrody* z 2004 r. znacznie łagodzi przepisy w tym zakresie. Powołanie parku i ustalanie granic oraz zasad gospodarowania podlega uzgodnieniom z radą gminy, właściwej dla obszaru, na którym ma być ustanowiona forma ochrony przyrody.

Rysunek 6.

Gospodarka i środowisko w modelu gospodarki okrężnej

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Paluch (2014, s. 75–92).

Wraz z utworzeniem na danym obszarze konkretnej formy ochrony przyrody pojawiają się określone ograniczenia i zalecenia co do warunków gospodarowania na tym terenie. Dlatego kluczowe znaczenie będzie miało bezkonfliktowe połączenie wymogów ochrony środowiska przyrodniczego z działalnością społeczno-gospodarczą oraz określenie kierunków lokalnej polityki zgodnych z zasadami zrównoważonego rozwoju. W tym celu jest niezbędne wdrażanie rozwiązań wypracowanych przez władze lokalne i społeczność lokalną oraz służby ochrony przyrody, które pozwolą na kompleksową ochronę środowiska przyrodniczego przez utrzymanie różnorodności w strukturze przestrzennej, systematyczną poprawę jakości środowiska oraz wielofunkcyjny rozwój obszaru, bez naruszania równowagi w środowisku.

Przy wyborze lokalizacji działalności gospodarczej przedsiębiorcy coraz częściej, poza kategoriami ekonomicznymi, kierują się takimi czynnikami jak: możliwość wystąpienia konfliktów w społecznościach lokalnych czy nastawienie otoczenia do podejmowanej inwestycji w odniesieniu do stanu środowiska naturalnego.

Przesłanką tych konfliktów są nieograniczone oczekiwania społeczeństw w odniesieniu do konsumpcji dóbr materialnych i niematerialnych (w tym pozaprodukcyjnych dóbr środowiskowych), połączone z rzadkością zasobów do ich zaspokojenia (Rumianowska 2012, s. 89–105). Przyczynami tych konfliktów mogą być także (Priscoli 1989, s. 31–42): niewystarczające informacje lub ich brak, sprzeczności interesów lub postrzeganie ich jako sprzeczne oraz różnice między podmiotami w wyznawanych wartościach. Ma to szczególne znaczenie na obszarach cennych przyrodniczo, gdzie występują obostrzenia środowiskowe, a ekologia w większym stopniu niż na innych terenach determinuje rozwój działalności gospodarczej. Przedsiębiorcy muszą liczyć się z faktem, że ich potencjalna aktywność wpływająca negatywnie na stan środowiska przyrodniczego może budzić protesty okolicznych mieszkańców i organizacji ekologicznych. Z drugiej strony brak działalności gospodarczej na tych obszarach wpływa na poziom bezrobocia, rodzi frustracje społeczeństwa i nieprzychylnie nastawienie do zbyt silnie proekologicznych działań gminy lub organizacji pozarządowych.

W wymiarze mikroekonomicznym działania proekologiczne podejmowane przez przedsiębiorców nabierają coraz większego znaczenia ze względu na wzrost konkurencyjności i potrzebę wyróżniania się przedsiębiorstw, które dzięki ochronie środowiska mogą zyskać korzyści biznesowe realizowane w perspektywie długofalowego działania. Z drugiej strony, podstawą polityki stymulowania rozwoju z uwzględnieniem istniejących lokalnych zasobów środowiska przyrodniczego jest ich racjonalne wykorzystywanie. Obszar chroniony powinien być gwarantem ograniczania niepożądanych inwestycji i poszukiwania nowych form działalności gospodarczej. Polityka dedykowana tym obszarom powinna opierać się na obopólnych korzyściach (dla przedsiębiorstw i gmin), a obecność form ochrony powinna aktywizować gminy do ekologicznego rozwoju.

Z lokalizowaniem na obszarach chronionych działalności gospodarczych (w tym przedsiębiorstw rolnych) wiążą się określone wymogi, ograniczające możliwości inwestowania oraz narzucające sposób gospodarowania. Zostały one uszeregowane w ramach dwóch grup. W pierwszej znalazły się wymagania stwarzające utrudnienia w gospodarowaniu (Niewęglowska 2010, s. 123–124):

- opracowanie wieloletniego planu zagospodarowania terenu, zgodnego z przestrzennym planem zagospodarowania regionu,
- wykonanie ekspertyzy przygotowanej na obszarze chronionym,
- zakaz nowych inwestycji na tych terenach i na ich obrzeżach lub ich tworzenia, ale po zapiniowaniu wpływu na środowisko przez właściwą jednostkę,
- zakaz budowy autostrad dzielących siedliska, co wiąże się z trudnościami dotarcia na określony teren,
- zakaz używania chemicznych środków konserwujących drewno, ze wskazaniem na środki ekologiczne, które są bardziej kosztowne.
- Do drugiej grupy zakwalifikowano wymagania, które stanowią zagrożenia w gospodarowaniu:
 - ekstensywne gospodarowanie na danym terenie, czego konsekwencją jest niski dochód z gospodarstwa,
 - zakaz zmiany sposobu gospodarowania na terenach chronionych.

Formy ochrony przyrody mogą stać się podstawą kreowania wielofunkcyjnych środowisk innowacyjnych, które z jednej strony bazują na wewnętrznym potencjale, a z drugiej — współtworzą ten potencjał i stają się jego integralnym elementem poszukiwania nowych, indywidualnych i kreatywnych formuł rozwoju lokalnego opartych na wewnętrznych potencjałach rozwojowych, będących odpowiedzią na współczesne wyzwania, ale nie ulegające zmiennym modom i trendom zupełnie obcym dla danego układu lokalnego (Kuznik 2001, s. 22).

Podstawowym warunkiem, jaki musi spełniać planowana działalność czy też inwestycja, jest brak znaczącego negatywnego wpływu na siedliska przyrodnicze oraz gatunki zwierząt i roślin. Nie do końca słusznie więc podnosi się kwestię pojawiających się barier rozwoju gospodarczego, takich jak np. ryzyko inwestycyjne⁵.

⁵ www.poczujnature.pl/informacje-ogolne (dostęp: 05.10.2021).

Przedsiębiorcy powinni mieć możliwość uzyskania pełnej i rzetelnej informacji już na etapie planowania przedsięwzięcia i jego lokalizacji. Jest to istotny element, ponieważ niekorzystnym zjawiskiem w rozwoju działalności jest brak pewności odnośnie warunków funkcjonowania, szczególnie w sferze prawnej (Bołtromiuk, Zagórski 2011, s. 29).

Tworzenie nowych miejsc pracy, które jest niezbędne dla rozwoju tych obszarów, może zapewnić rozwój małej i średniej przedsiębiorczości. Na terenach cennych przyrodniczo wymaga on jednak specjalistycznego doradztwa, które wskazałoby możliwości wykorzystania kapitału przyrodniczego przez przedsiębiorstwa tam funkcjonujące. Dlatego trzeba jak najszybciej tworzyć mechanizmy chroniące te obszary przed marginalizacją.

Należy podkreślić, że pełne osiągnięcie celów zachowania różnorodności biologicznej bez współpracy z prywatnymi podmiotami gospodarczymi, często prowadzącymi swoją działalność z wykorzystaniem lokalnych zasobów przyrody, jest niemożliwe (Kłodziński 2011, s. 213–240). Wynika to z faktu, że prowadzenie działalności gospodarczej na obszarach prawnie chronionych wymusza na przedsiębiorcach wprowadzenia rozwiązań (technologicznych, marketingowych itp.), które z założenia są bardziej przyjazne środowisku. Interesujące wyniki dotyczące wprowadzania proekologicznych rozwiązań w przedsiębiorstwach otrzymała Anuszevska wraz ze współautorami (2011, s. 184). Ich zdaniem takie firmy można podzielić na trzy podstawowe grupy. Do pierwszej należą przedsiębiorstwa, które podjęły się tego typu działań jedynie ze względu na nałożone na nie obowiązki prawne. Drugą stanowiły firmy, które wdrożyły działania proekologiczne bez przymusu prawnego, przy czym motywacją do ich wdrażania miała ściśle ekonomiczne podłoże — była próba ograniczenia kosztów prowadzonej działalności lub częścią ich strategii zorientowanej na uzyskanie przewagi rynkowej. Ostatnią z wyróżnionych grup stanowią firmy, dla których troska o środowisko naturalne jest wartością autoteliczną i na trwale wpisana w misję firmy i sposób postępowania.

Funkcjonowanie firm na rynku wymusza ich postępowanie zgodnie z obowiązującymi zasadami, normami prawnymi, prowadzoną polityką ekologiczną. W sferze instrumentów i mechanizmów ekonomicznych do celów polityki ekologicznej można zaliczyć (Fiedor i in. 2003, s. 26–28):

- stworzenie warunków do tego, by podejmowanie przedsięwzięć inwestycyjnych na rzecz ochrony środowiska w rosnącym stopniu wynikało z rachunku ekonomicznego podmiotów i było dla nich korzystne ekonomicznie;
- przekształcanie ochrony środowiska w integralną część aktywności gospodarczej, w której przedsiębiorcy korzystają ze środowiska kierując się rachunkiem ekonomicznym w ramach istniejącego prawa, podobnie jak decydują o wykorzystaniu innych czynników wytwórczych;
- stopniowe doprowadzanie do zgodności systemu ekonomiczno-finansowego ochrony środowiska z ogólnymi zasadami gospodarki rynkowej, przy uwzględnieniu jednak zasady, że nie będzie to prowadzić do takiego zmniejszania poziomu wydatków na ochronę środowiska, który nie jest uzasadniony już osiągniętym poziomem jakości środowiska;
- wprowadzanie nowych i/lub już zmodyfikowanych instrumentów ekonomicznych w ochronie środowiska, które zwiększają zakres stosowania zasad: zanieczyszczający płaci, użytkownik płaci, i/lub konsument płaci — zgodnie z fundamentalną zasadą go-

spodarki rynkowej; w szczególności chodzi tutaj o zwiększony zakres ponoszenia konsekwencji ekonomiczno-finansowych związanych z ekologicznie uciążliwymi skutkami konsumpcji, co powinno być postrzegane jako ważny kierunek działań na rzecz zrównoważonej konsumpcji.

Wymienione instrumenty polityki ekologicznej są coraz częściej wykorzystywane przez przedsiębiorstwa i wskazują na przejaw działań innowacyjnych, co jest ważne w punktu widzenia współczesnej gospodarki. Pozwala to na uzyskanie dodatkowych korzyści dla przedsiębiorców i środowiska, co nie pozostaje bez znaczenia w prowadzeniu działalności gospodarczej.

1.2.3. Działalność proekologiczna i eko-innowacje jako czynnik rozwoju przedsiębiorstw

Intensywny rozwój gospodarczy ostatnich dekad oraz rosąca liczba i różnorodność produktów powodują wzrost roli i znaczenia przedsiębiorstw podejmujących działania eko-innowacyjne. Publiczna dyskusja, jaka toczy się w ostatnich latach, wyraźnie wskazuje, że światowa gospodarka staje wobec poważnych wyzwań i granic wzrostu — ze względu na dostępność zasobów naturalnych. Procesy globalizacyjne spowodowały, że podmioty międzynarodowe i państwowe stają przed poważnymi wyzwaniami, do jakich należy zaliczyć problemy gospodarcze i społeczne zagrażające podstawowej egzystencji na ziemi, a wśród nich te związane z ochroną środowiska (Burzyńska, Hajdys 2021, s. 63–86)

W gospodarowaniu zasobami przyrody w warunkach gospodarki rynkowej niezbędne zatem staje się poszukiwanie nowoczesnych rozwiązań oraz instrumentów, pozwalających na realizację przyjętych założeń polityki ekologicznej państwa oraz dorobku teoretycznego. Ekonomiczne podejście do teorii wykorzystania zasobów naturalnych dotyczy głównie ich pozyskiwania i efektywnego wykorzystania z uwzględnieniem zachowania dóbr przyrody dla przyszłych pokoleń.

Przedsiębiorcy wybierają takie technologie bądź metody wytwarzania, które w najmniejszym stopniu obciążają środowisko, a także w taki sposób dobierają surowce i materiały, żeby ograniczyć ich zużycie oraz zaoferować klientom produkty wysokiej jakości. Te działania składają się na ekoefektywność przedsiębiorstwa (Zielińska-Chmielewska 2020, s. 33).

Każde przedsiębiorstwo prowadzące działalność gospodarczą podlega regulacjom prawnym, które dotyczą także ochrony środowiska. Przedsiębiorstwa są zobowiązane do przestrzegania aktów prawnych dotyczących ochrony środowiska zarówno krajowych, jak i Unii Europejskiej. Do najważniejszych należą m.in.: *Ustawa prawo ochrony środowiska* (Dz.U. 2001, Nr 62, poz. 627 z późn. zm.), *Polityka ekologiczna państwa* (Dz. U. 2019, Nr 67, poz. 794), *Ustawa o obowiązkach przedsiębiorców w zakresie gospodarowania niektórymi odpadami oraz opłacie produktowej i depozytowej* (Dz.U. 2001, Nr 63, poz. 639 z późn. zm.), *Ustawa o gospodarce opakowaniami i odpadami opakowaniowymi* (Dz. U. 2013, poz. 888).

Postrzeganie aspektów ekologicznych wynika nie tylko z przepisów prawnych dotyczących ochrony środowiska, ale także instrumentów ekonomicznych, które mogą wpłynąć na zmniejszenie swobody działania podmiotów gospodarczych przez wprowadzenie róż-

nego rodzaju nakazów i zakazów do korzystania z zasobów środowiska podczas realizacji działalności gospodarczej, co z kolei może w znaczącym stopniu skutkować np. wzrostem kosztów produkcji. Działania takie mają za zadanie zapewnienie bezpieczeństwa ekologicznego oraz wysokiej jakości życia wszystkim mieszkańcom (*Polityka ekologiczna państwa* 2019).

Działalność proekologiczna przedsiębiorstw wiąże się z ponoszeniem dużych nakładów finansowych, na które często przedsiębiorcy nie są przygotowani. Zależy to głównie od sektora, w którym działa przedsiębiorstwo, jego kondycji finansowej, przyjętej strategii działania czy od przewidywań przyszłej sytuacji na rynku.

Dotychczasowa liberalna polityka dotycząca wykorzystania zasobów środowiska przyrodniczego doprowadziła do jego degradacji oraz wyczerpania się zasobów. Dlatego tworzenie i utrzymywanie przez przedsiębiorców prawidłowych interakcji ze środowiskiem staje się coraz częściej nie tylko działaniem na rzecz poprawy tego stanu, ale także jest traktowane jako czynnik kształtowania przewagi konkurencyjnej na rynku. Szczęólnego znaczenia nabierają zatem prośrodowiskowe aktywności — o sukcesie przedsiębiorstwa decydują stopień jego integracji ze środowiskiem przyrodniczym oraz stosowanie technologii produkcji spełniającej ekologiczne kryteria. Konsekwencją takiego podejścia są działania z zakresu zarządzania ochroną środowiska odnoszące się do racjonalnego jego kształtowania, które podejmuje się w celu osiągnięcia założonych zadań środowiskowych (motywacja, podejmowania decyzji w zakresie ochrony środowiska) (Korporowicz-Żmichowska 2021, s. 83–92).

Działania takie mogą przybierać charakter proekologiczny, stanowiący szansę dla proaktywnego rozwoju przedsiębiorstwa. Jest to element przedsiębiorczości ekologicznej, uwzględniającej także aspekty odpowiedzialności ekologicznej, która prowadzona w kierunku idei zrównoważonego rozwoju powinna zapewniać trwałość eksploatacji zasobów, a w przypadku przedsiębiorczości proprzyrodniczej nawet wzmacniać funkcje ekologiczne ekosystemów. Dlatego ważne jest, aby promować funkcjonowanie proekologicznych przedsięwzięć, przestrzegających zasad zrównoważonego rozwoju, a przedsięwzięcia prośrodowiskowe w ramach działalności gospodarczej powinny w minimalny sposób negatywnie oddziaływać na otoczenie, w jakim jest realizowana działalność gospodarcza (Białoń 2011, s. 183).

Proekologiczna aktywność, na jaką decydują się przedsiębiorcy, może przyczynić się do poprawy sytuacji ekologicznej nie tylko w samym przedsiębiorstwie, ale także wpływa na zmniejszenie jego negatywnego wpływu na środowisko (Hałas, Rumianowska 2006, s. 122). Za proekologiczne działania w przedsiębiorstwach uznaje się takie aktywności, które są ukierunkowane na zmniejszenie ich negatywnego oddziaływania na środowisko naturalne. Działania te dotyczą przede wszystkim stosowanych technologii i rozwiązań proekologicznych, innowacyjnych rozwiązań pozwalających na wytworzenie produktów i usług przyjaznych środowisku czy inne aktywności przedsiębiorstwa na rzecz ochrony środowiska.

Ekologiczne podejście przedsiębiorstw do prowadzenia działalności gospodarczej coraz częściej staje się czynnikiem wpływającym na rozwój współczesnego przedsiębiorstwa, zarówno w skali regionalnej, jak i lokalnej. Do czynników, które determinują przedsiębiorców do takich działań można zaliczyć m.in. (Penc 2003, s. 86):

- społeczny nacisk na poprawę jakości środowiska,
- rosnące wymagania ekologiczne konsumentów, którzy stają się coraz bardziej wrażliwi na sprawy środowiska i domagają się przyjaznego użytkownika produktu,
- wzrost znaczenia technologii i wyrobów spełniających ekologiczne standardy,
- uwzględnienie prawa unijnego, w którym nie ma możliwości sprzedaży towarów nie spełniających norm zgodnych z wymogami ochrony środowiska,
- zaostrzenie przepisów dotyczących ochrony środowiska i rosnące koszty zaniechania działań chroniących jego zasoby oraz polepszających warunki ich eksploatacji;
- wzrost znaczenia na rynku przedsiębiorstw stosujących działania proekologiczne.

Przedsiębiorczość ekologiczna daje nowe możliwości rozwoju przedsiębiorstwa, stanowiąc jednocześnie przejaw odpowiedzialnych zachowań przedsiębiorców, uwzględniających czynnik ekologiczny. W proekologicznym podejściu przedsiębiorczości zdobywanie wartości odbywa się przez wyróżnianie się innowacyjnością i jakością ekologiczną, związaną ze wzrostem świadomości ekologicznej społeczeństwa. Proekologiczny model biznesu powinien być oparty również na założeniach społecznej ekologicznej odpowiedzialności biznesu (ECSR), uwzględniając proaktywność przedsiębiorstwa (Seroka-Stolka 2012, s. 130–137).

Na prośrodowiskowe zachowania przedsiębiorstw wpływają także przesłanki strategiczne, które bezpośrednio są powiązane z krótko- i długookresowymi celami funkcjonowania przedsiębiorstwa. Mają one zasadnicze znaczenie w procesie jego rozwoju. W pierwszej kolejności przedsiębiorcy decydują się na wdrażanie postępu technicznego, innowacyjnych rozwiązań, które, mimo że są bardzo kosztowne, pozwalają na osiągnięcie korzyści wzmacniających pozycję na rynku.

Nie bez znaczenia pozostają także czynniki moralno-etyczne, wynikające ze świadomości ekologicznej przedsiębiorców. Głównie znaczenie ma tutaj edukacja ekologiczna, posiadanie informacji na temat relacji zachodzących między przedsiębiorstwem a środowiskiem, wpływu przedsiębiorstwa na środowisko naturalne związane m.in. z rodzajem i wielkością emisji zanieczyszczeń, wytwarzania odpadów czy odprowadzaniem ścieków.

Przyczyn podejmowania proekologicznych rozwiązań przez przedsiębiorców upatrywać można w (Kozuch 2012, s. 331–342):

- rozwiązaniach prawnych — stosowaniu instrumentów bezpośredniego oddziaływania na zachowania proekologiczne przedsiębiorców,
- rozwiązaniach techniczno-technologiczne — opłacalności inwestycji polegającej na porównaniu kosztów emisji zanieczyszczeń z kosztami redukcji emisji,
- rozwiązaniach innowacyjnych zarówno produktowych, jak i technologicznych,
- kreowaniu ekologicznego *image* przedsiębiorstwa.

Nie da się oddzielić podejmowanych działań ekonomicznych od zagadnień dotyczących problematyki środowiskowej, ponieważ działania te mogą mieć znaczący wpływ na środowisko z kilku powodów. Po pierwsze dlatego, że proces produkcyjny nie jest możliwy bez wykorzystania surowców naturalnych, zużycia wody czy energii. Po drugie zaś, wytworzone

produkty po ich konsumpcji stają się odpadami wymagającymi składowania, co w większości przypadków ma negatywny wpływ na środowisko (Mazur-Wierzbička 2007b, s. 63).

Podejście przedsiębiorców do zagadnień środowiskowych traktowane jako spełnienie obowiązku wynikające z przepisów prawa kreuje bierne podejście do tego zagadnienia. Przedsiębiorcy przyjmujący taką postawę nie dostrzegają potencjału, jaki tkwi w środowisku, a jego ochronę traktują jako wymuszony nakład finansowy. Podejmują realizację inwestycji proekologicznych tylko wówczas, gdy wymaga tego dostosowanie do obowiązujących standardów lub gdy jest to powiązane z innymi inwestycjami realizowanymi w przedsiębiorstwie.

Przyjęcie biernej postawy przedsiębiorstwa w stosunku do problematyki środowiska przyrodniczego i jego ochrony może wynikać z różnych przesłanek. Najczęstsze z nich to (Bernacik 2000, s. 91–92):

- rzeczywista presja przedsiębiorstwa na środowisko może być nieznaczna, co wynika np. ze specyfiki sektora, stosowanych technologii, wielkości firmy — ponoszenie dodatkowych nakładów na ochronę środowiska z punktu widzenia rachunku ekonomicznego przedsiębiorstwa może wydawać się więc nieracjonalne;
- brak relacji między pozycją zajmowaną przez przedsiębiorstwo na rynku a stosunkiem wobec środowiska,
- sytuacja finansowa przedsiębiorstwa pozwala jedynie na wywiązywanie się z obowiązujących przepisów prawnych w ramach ochrony środowiska;
- inwestowanie w dodatkowe działania w zakresie ochrony środowiska jest dla przedsiębiorstwa nieopłacalne, uzyskane korzyści z tytułu podjętych działań proekologicznych nie pokryłyby ewentualnych, poniesionych kosztów,
- brak zaangażowania kadry kierowniczej w sprawy problematyki środowiskowej, niedostrzeganie istniejących relacji przedsiębiorstwo — środowisko.

Należy jednak promować i wspierać inicjatywy przedsiębiorstw, które są nastawione są na podejmowanie proekologicznych działań, gdyż lepiej niż pozostałe zauważają szansę własnego rozwoju w podejmowaniu działalności proekologicznej, a z drugiej strony dbają o ochronę środowiska naturalnego. Takie proekologiczne podejście w odróżnieniu od przedsiębiorstw pasywnych kształtuje strategię działania przedsiębiorstwa w oparciu o zagadnienia środowiskowe, które stają się ich wewnętrznym celem i elementem składowym strategii.

Przedsiębiorstwa aktywne podejmują działania proekologiczne ze względu na szereg korzyści, jakie mogą uzyskać dzięki ekologizacji produkcji, na którą składa się (Mazur-Wierzbička 2006a, s. 84):

- wybór energo- i materiałooszczędnych, bezodpadowych technik i technologii wytwarzania,
- hermetyzacja procesów produkcyjnych,
- redukcja ilości produkowanych zanieczyszczeń,
- wytwarzanie produktów przyjaznych środowisku w fazie produkcji, użytkowania, jak i późniejszego składowania lub utylizacji — dotyczy to produktu i jego opakowania,
- pozyskiwanie z recyklingu surowców i materiałów.

Korzyści, jakie wynikają ze stosowania przez przedsiębiorstwa narzędzi zarządzania środowiskowego, nie pozostają bez znaczenia dla czynników ekonomicznych, takich jak: umocnienie pozycji na rynku czy zdobycie nowego rynku, wzrostu wartości rynkowej przedsiębiorstwa, nowoczesnego zarządzanie przedsiębiorstwem, wzrostu motywacji pracowników, a także polepszenia relacji z otoczeniem przedsiębiorstwa.

Należy jednak zauważyć, że korzyści, jakie odnosi otoczenie w końcowym efekcie, są także korzyściami dla samego przedsiębiorstwa. Jeśli przedsiębiorstwo dba o środowisko, jest pozytywnie postrzegane przez władze czy lokalną społeczność. Zyskuje tym samym pozytywny wizerunek, przychyłność władz, co może skutkować np. pomocą finansową i udogodnieniami administracyjnymi (Mazur-Wierzbicka 2007b, s. 40–42).

Przedsiębiorstwa, które podejmują inicjatywy prośrodowiskowe, są zdolne do aktywacji regionów, na których funkcjonują i mogą przyczynić się do realizacji celów ochronny środowiska przy odpowiednim wsparciu finansowo-technicznym. Dlatego bardzo ważne jest opracowanie listy możliwych działalności gospodarczych, które będą stanowić podstawę dla rozwoju danego obszaru (Makowski i in. 2012, s. 124):

- preferowanych — powinny otrzymywać systemowe wsparcie ze środków publicznych,
- dopuszczalnych — już funkcjonujących na danym obszarze, z ewentualnym ograniczeniem skali ich działalności,
- wykluczonych — w przypadku nowych inwestycji całkowicie zabronionych, a w przypadku już istniejących — etapowo przenoszonych poza granice obszaru Natura 2000.

Wskazana specyfikacja, kwalifikacje oraz uzasadnienie dla potencjalnych inwestorów, czy dana aktywność gospodarcza podlega ograniczeniom lub została uznana za niedozwoloną, jest niezbędna w planie zadań ochronnych. Przedsiębiorcy powinni mieć możliwość uzyskania pełnej informacji już na etapie planowania działalności gospodarczej i jej lokalizacji. To niezwykle ważne, ponieważ niekorzystnym zjawiskiem w rozwoju przedsiębiorstwa jest brak pewności odnośnie warunków funkcjonowania, szczególnie w sferze prawnej (Bołtromiuk, Zagórski 2011, s. 29).

Mimo że na niektórych terenach, np. objętych siecią Natura 2000, rozwój przedsiębiorczości może napotkać na pewne przeszkody w postaci zakazów i nakazów, to trzeba jednak podjąć działania w celu wielofunkcyjnego rozwoju tych terenów przez wspieranie pozarolniczych form działalności gospodarczej⁶.

Tworzenie nowych miejsc pracy, niezbędne w rozwoju obszarów wykluczonych gospodarczo, może zapewnić rozwój małej i średniej przedsiębiorczości. Na tego typu terenach wymaga on jednak specjalistycznego doradztwa, które wskazałoby możliwości wykorzystania kapitału przyrodniczego przez przedsiębiorstwa tam funkcjonujące. Dlatego potrzebne jest stworzenie mechanizmów, które będą chronić te regiony przed marginalizacją. Należy podkreślić, że pełne osiągnięcie celów zachowania różnorodności biologicznej bez współpracy z prywatnymi podmiotami gospodarczymi, często prowadzącymi swoją działalność z wykorzystaniem lokalnych zasobów przyrody, jest niemożliwe (Kłodziński 2011, s. 213–240).

⁶ www.natura-2000.pl/?s=zakladka&id=1&nazwa=O%20projekcie (dostęp: 15.10.2021).

Koncentrowanie się na zapobieganiu zanieczyszczeniom środowiska naturalnego jest kluczowe dla współczesnych przedsiębiorstw, chcących rozwijać się w zgodzie z ideą zrównoważonego rozwoju i kreowania ekoinnowacji. Zapobieganie emisji zanieczyszczeń do środowiska bądź transformacja ich w mniej szkodliwe formy, kontrola emisji wszelkich zanieczyszczeń na wszystkich etapach cyklu produkcji oraz na wszystkich płaszczyznach działalności przedsiębiorstw stają się nieodłącznymi zasadami działalności, zgodnymi ze strategicznymi wskazaniami rozwoju Unii Europejskiej, ale i oczywistymi wnioskami nasuwającymi się z obserwacji obecnej sytuacji społecznej, ekonomicznej i ekologicznej świata (Woźniak i in. 2014, s. 622).

W praktyce gospodarczej rodzajem wiedzy, który sprzyja ogólnie rozumianemu rozwojowi, są innowacje, gdyż to właśnie one są motorem napędowym funkcjonowania gospodarki (Kamińska 2020, s. 236). Pojęcie innowacji jest pewnego rodzaju przygotowaniem dla przyjmujących to zagadnienie do prowadzenia badań naukowych i szukających alternatywnych rozwiązań istniejących problemów. Powstawanie nowych pomysłów i ulepszanie technologii powoduje zazwyczaj wzrost efektywności, a co za tym idzie — daje większą przewagę konkurencyjną firmom, stanowiąc dalszą motywację rozwojową. To, co z pewnością można stwierdzić w kwestii motywacji do wprowadzenia innowacji, to fakt, że jest ona jedną ze składowych procesów gospodarowania, oprócz chęci wprowadzenia innowacji i zaangażowania pracowników (Ober 2022, s. 39).

W literaturze przedmiotu można wskazać badania uwzględniające etapowość procesu innowacyjnego, jednak w większości ograniczają się one tylko do pomiaru oddziaływania zbiorczego czynników jako pewnych grup, np. ekonomicznych, technicznych, społecznych itp. (Nam i in. 2019, s. 411–423). W związku z tym zaobserwować można lukę badawczą w obszarze uwarunkowań procesu adaptacji innowacji, uwzględniających odmienne oddziaływanie różnych czynników na poszczególne etapy procesu innowacyjnego (Pichlak 2015, s. 37–50; Ober 2020, s. 1–25).

Pojęcie innowacji może mieć także swoje odniesienie przestrzenne jako specyficzna lokalizacja idei, zabiegów, ale także wytworów kultury materialnej w powiązaniu ze społecznością lokalną. W literaturze przedmiotu prezentuje się teorie rozwoju gospodarczego, które zawierają w sobie wzrost gospodarczy, odnosząc je do miast i regionów (Chodyński 2021, s. 21):

- teoria rozwoju endogennego opartego na przedsięwzięciach społeczności, także innowacyjnych,
- teoria centrum — peryferie (teoria rozwoju zależnego; rozwój to następstwo innowacji, zaś na pojawienie się innowacji większy wpływ niż powiązania społeczno-gospodarcze ma wymiana informacji w systemie),
- teoria biegunów wzrostu (teoria polaryzacji, wskazuje np. na rolę przemysłów wiodących; obejmuje różne teorie i koncepcje związane z biegunami wzrostu),
- teoria ośrodków centralnych,
- teoria modernizacji, w której innowacja jako czynnik zewnętrzny stanowi główne źródło zmian w rozwoju lokalnym.

Działalność innowacyjna zwłaszcza w zakresie środowiskowym stanowi kluczowy czynnik decydujący o uzyskaniu przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstwa. Dotyczy to przede wszystkim oszczędności zasobów przyrody, stosowania czystych technologii, obniżki kosztów produkcji, podwyższenia jakości wyrobów (Zuzek 2011, s. 563–567).

Definicja innowacji ekologicznych została sformułowana w drugiej połowie lat dwudziestych XX w. i wskazywała na wszystkie działania podmiotów gospodarczych, dzięki którym mogą one inicjować, stosować i wdrażać nowe pomysły i sposoby zachowań, procesy produkcji oraz chronić środowisko lub wspomagać ekologiczny wymiar rozwoju zrównoważonego (Renning 1999, s. 15–46).

Pojęcie ekoinnowacji funkcjonuje w literaturze przedmiotu pod wieloma postaciami. Powszechnie uznaje się, że zmierzają one do rozwoju nowych produktów i procesów, dostarczających konsumentowi i biznesowi wartości, ale też istotnie zmniejszających środowiskowe oddziaływanie (Ziółkowski 2007, s. 526–534). Przy definiowaniu innowacji ekologicznych podkreśla się przede wszystkim, że ich główną cechą jest przyczynianie się do zmniejszenia obciążenia środowiska. Inni podkreślają, że w terminie „innowacyjność” rezygnuje się z waloru nowości obejmującego znaczące zmiany z punktu widzenia przedsiębiorstwa (tabela 1.) (*Podręcznik Oslo* 2001, s. 47–67).

Wdrażanie ekoinnowacji, jak również innych instrumentów zrównoważonego rozwoju, wymaga uwzględniania aspektów (*Przedsiębiorstwo w warunkach...* 2011, s. 110–111):

- ekonomicznych — związanych ze zwiększeniem efektywności produkcji przez lepsze wykorzystanie zasobów,
- ekologicznych — co oznacza minimalizację negatywnego wpływu prowadzonej działalności na środowisko naturalne oraz racjonalne gospodarowanie środowiskiem, czyli odpowiednie korzystanie z zasobów i walorów przyrody,
- społecznych — dotyczącą poprawy jakości życia, w tym również warunków zdrowotnych.

Ekoinnowacje są odpowiedzią na sytuację ekonomiczną, społeczną i środowiskową, która wskazuje na (Woźniak i in. 2011, s. 5):

- zmianę myślenia z dotychczasowego na przyszłościowe, w którym troska o ekosystem i środowisko będzie podstawą kreowania nowych rozwiązań;
- myślenie kategoriami cyklu życia produktu „od kołyski do kołyski”, czyli przyjęcie założenia już na etapie projektowania, że nawet całkowite wykorzystanie, zużycie produktu nie oznacza powstania odpadu, a jedynie użytecznego w dalszych cyklach produkcji surowca;
- ekoinnowacyjność oznacza wybór najbardziej bezpiecznych dla środowiska i społeczeństwa rozwiązań i zastąpienie nimi tych, które powszechnie znamy
- ekoinnowacyjność jest wyrazem unijnej polityki przezorności; nie pozwala na podejmowanie (szczególnie na etapie projektowania) działań ryzykownych i niesprawdzonych;
- ekoinnowacja produktowa to rozwiązanie w pełni poddające się recyklingowi (pozbawione elementów groźnych dla środowiska lub zdrowia człowieka) lub produkt w pełni ulegający biodegradacji;

- ekoinnowacyjne myślenie oznacza także tworzenie związków (współpracy), bardzo często synergistycznych, zamiast dotychczas gloryfikowanej konkurencji.

Tabela 1.

Zestawienie wybranych definicji innowacji ekologicznych

Komisja Europejska	wszelkie formy innowacji zmierzające do znacznego i widocznego postępu w kierunku realizacji celu w postaci zrównoważonego rozwoju, poprzez ograniczanie oddziaływania na środowisko lub osiąganie większej skuteczności i odpowiedzialności w zakresie wykorzystywania zasobów, w tym energii
C. Fussler, P. James	proces opracowywania nowych produktów, procesów lub usług, które realizują potrzeby klientów i wartości firmy, ale przy znacznie zmniejszonym wpływie na środowisko
R. Kemp, A. Arundel	nowe i zmodyfikowane procesy, urządzenia, produkty, techniki i systemy zarządzania, które prowadzą do uniknięcia lub zmniejszenia szkodliwego oddziaływania na środowisko
J. Carrillo-Hermosilla, P. del Río, T. Könnola	innowacja, która poprawia wydajność środowiska
P. Klemmer, U. Lehr i in.	podmioty (firmy, związki zawodowe, stowarzyszenia, kościoły, prywatne gospodarstwa domowe), które rozwijają nowe koncepcje, zachowania, produkty i procesy, stosowane lub wprowadzone, i które przyczyniają się do zmniejszenia obciążenia środowiska
K. Rennings	badanie podmiotów, które rozwijają nowe pomysły, zachowania, produkty i procesy oraz przyczyniają się do zmniejszenia obciążenia środowiska lub ekologicznie określonych celów zrównoważonego rozwoju
M. Charter, T. Clark	proces, w którym aspekty zrównoważonego rozwoju są zintegrowane z systemem firmy od pomysłu/idei, przez badania i rozwój (B+R) i po ich wdrożenie — dotyczy to produktów, usług i technologii, jak również modeli organizacyjnych
V. Oltra, M. Saint Jean	innowacje składające się z nowych lub zmienionych procesów, praktyk, systemów i produktów, które są korzystne dla środowiska i prowadzą do równowagi ekologicznej
F. Schmidt-Bleek	tworzenie nowych i konkurencyjnie wycenionych dóbr, procesów, systemów, usług i procedur, które mogą zaspokoić potrzeby ludzkie i zapewnić jakość życia wszystkim ludziom wraz z minimalnym wykorzystaniem zasobów naturalnych (materiały uwzględniające nośniki energii i powierzchnię ziemi) na jednostkę produkcji oraz minimalną emisję substancji toksycznych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rennings (1999, s. 16); European Commission (1996); Fussler, James (1996, s. 25); Kemp, Arundel (1998, s. 3); Carrillo-Hermosilla i in. (2009, s. 6–27); Klemmer, Lehr, et al. (1999, s. 25–26); Charter; Clark (2007, s. 28–29); Oltra, M. Saint Jean (2009, s. 567–583); Schmidt-Bleek (2008, s. 78).

Jako jedno z kryteriów podziału ekoinnowacji możemy przyjąć sferę działalności przedsiębiorstwa, co pozwala na wskazanie trzech grup innowacji (Zuzek 2011, s. 563–567):

- innowacje ekologiczne w produkcie lub usługach zmniejszają lub eliminują zanieczyszczenie środowiska — są konieczne działania ekologiczne w całym asortymencie produkcji; każda nowa propozycja w zakresie projektowania i wdrażania nowego wyrobu wymaga weryfikacji z punktu widzenia ochrony środowiska naturalnego;

- innowacje ekologiczne w procesie produkcyjnym i pomocniczo-produkcyjnym — pierwszy z nich należy rozumieć począwszy od zaopatrzenia materiałowego aż do zbytu wyrobów; optymalizacja procesu technologicznego z punktu widzenia ilości i jakości odpadów stanowi klasyczne zadanie rozwojowe przedsiębiorstwa — przedsiębiorstwo, które spełni je lepiej i szybciej, umocni swoją pozycję na rynku; należy mieć na uwadze, że taniej i łatwiej jest stosować nowe technologie, niż poszukiwać sposobów redukcji zanieczyszczeń powstałych na skutek stosowania przestarzałych technologii;
- innowacje ekologiczne zawarte w organizacji przedsiębiorstwa polegają na zbudowaniu takich struktur organizacyjnych, które zintegrują ochronę środowiska ze wszystkimi zadaniami przedsiębiorstwa — istotne znaczenie ma wkomponowanie w strukturę organizacyjną przedsiębiorstwa odpowiedniego systemu informacji o środowisku naturalnym.

Do czynników wpływających na realizację innowacji ekologicznych Urbaniec (2009, s. 59) zaliczyła te, które są związane ze specyfiką przedsiębiorstw, czyli:

- wielkość przedsiębiorstw (małe przedsiębiorstwa charakteryzują się mniejszym potencjałem pod względem możliwości wprowadzania eko innowacji, gdyż mają ograniczone możliwości finansowe i organizacyjne; wraz ze wzrostem wielkości przedsiębiorstwa, zauważa się wzrost gotowości i zdolności do innowacji),
- branżę (eko innowacje w ponadprzeciętnej skali są realizowane w sektorze papierniczym i poligraficznym oraz chemicznym, natomiast w takich branżach, jak: produkty metalowe, środki spożywcze, produkcja maszyn — są rzadkością),
- kulturę przedsiębiorstw (w wielu firmach ochrona środowiska jest postrzegana jako element kultury, ponieważ w wyniku przyjaznych środowisku procesów i produktów może poprawić się pozycja rynkowa i ogólny wizerunek organizacji).

Rozwój eko innowacji jest uzależniony także od czynników makroekonomicznych, wsparcia instytucjonalnego, uwarunkowań prawnych, oczekiwań społecznych czy stosunków z dostawcami i odbiorcami. Otoczenie zewnętrzne może wywierać stymulujący wpływ na innowacyjność w przedsiębiorstwie, ale może również wpływać demotywująco. Zatem tworzenie sprzyjającego otoczenia i klimatu jest jednym z zasadniczych zadań ustawodawcy (Kud 2010, s. 179–197).

Ważnym czynnikiem wpływającym na tempo rozwoju i jakość eko innowacji jest coraz większe zainteresowanie konsumentów ochroną środowiska. W związku z tym duże znaczenie ma ekoznakowanie oraz standardy środowiskowe, gdyż wyróżniają one przyjazne środowisku produkty i metody produkcji oraz wspomagają ekologicznie świadomych konsumentów w ich decyzjach rynkowych. Indywidualne preferencje i wzorce zachowań są równie ważne, jak otoczenie społeczne, ekonomiczne i polityczne oraz możliwości technologiczne (Klemmer i in. 1999, s. 13–15).

1.2.4. Ograniczenia środowiskowe w zakresie rozwoju przedsiębiorstw

W dobie wzrastającej świadomości ekologicznej społeczeństw, współczesne firmy różnych branż coraz częściej włączają kwestie związane z ochroną środowiska do swoich strategii

działania. Przedsiębiorcy, poszukując nowych rozwiązań biznesowych, kierują się zasadami koncepcji zrównoważonego rozwoju, w celu osiągnięcia równowagi między efektywnością i dochodowością przedsiębiorstwa, interesem społecznym oraz dbałością o środowisko (Michałowska 2021, s. 81). Wynika to z przyjęcia przez Polskę zasady rozwoju zrównoważonego jako wiodącej w realizowanej polityce ekologicznej. W praktyce gospodarczej spowodowało to wzrost wykorzystania instrumentów ekonomicznych, których celem jest ograniczenie presji podmiotów gospodarczych na środowisko naturalne.

Realizacja idei zrównoważonego rozwoju w aspekcie ochrony środowiska, powoduje szereg konsekwencji, które wpływają na działalności inwestycyjne, np. w branży budowlanej oraz produkcyjnej. Sprowadzają się one do nałożenia pewnych ograniczeń i wymogów we wspomnianych dziedzinach i wpływają na wzrost gospodarczy, postęp cywilizacyjny i budowę stosownej infrastruktury. Dotyczy to w szczególności działalności gospodarczej w obrębie obszarów chronionych. Poniesienie określonych wydatków jest jednak uzasadnione koniecznością zachowania środowiska w stanie co najmniej nie pogorszonym, aby możliwe było zaspakajanie potrzeb przyszłych pokoleń.

Przedsiębiorcy, zwłaszcza reprezentujący sektor MŚP, często postrzegają ochronę środowiska nie jako szansę rozwoju swojej firmy, ale jako dodatkowe koszty i obciążenia biurokratyczne. Wielu przedsiębiorców aspekty związane z ochroną środowiska widzi przez pryzmat bardzo skomplikowanych przepisów prawnych i wynikających z nich obowiązków. Dlatego też coraz częściej narzuca się przedsiębiorcom przepisy ochrony środowiska i inwestycje w technologie prośrodowiskowe.

Prowadzenie działalności gospodarczej bez większego negatywnego wpływu na środowisko stanowi jeden z niezbędnych warunków utrzymania się i dalszego rozwoju przedsiębiorstw na rynku. Do przyczyn takiego stanu rzeczy należy zaliczyć m.in. (Szadzińska 2011, s. 381–394):

- przyjęcie przez państwa członkowskie UE (w tym Polskę) zasady rozwoju zrównoważonego jako jedynej słusznej drogi dalszego rozwoju gospodarczego, co ma swoje odzwierciedlenie w zwiększaniu międzynarodowych i krajowych regulacji prawno-administracyjnych;
- uczestnictwo w umowach międzynarodowych, które mają na celu ochronę wspólnie użytkowanych zasobów; wynika to z charakteru pojawiających się zanieczyszczeń, które nie znają granic państwowych i podlegają procesom ekstermalizacji, tj. wyrzucania poza granice danego państwa, powodując pojawianie się zagrożeń dla społeczności żyjących z dala od źródła szkodliwych emisji;
- wzrost świadomości społeczeństw, które coraz częściej domagają się informacji o negatywnym wpływie firm na środowisko przyrodnicze i o działaniach go ograniczających;
- wprowadzanie i wykorzystywanie w coraz szerszym zakresie instrumentów ochrony środowiska (w tym ekonomicznych), których zadaniem jest zmniejszenie presji podmiotów gospodarczych na środowisko przyrodnicze.

Nie bez znaczenia dla rozwoju przedsiębiorstw mają ograniczenia, na jakie napotykają zwłaszcza te firmy, które funkcjonują na tak specyficznych obszarach, jak np. obszary „Natura 2000”. Wśród barier można wyróżnić:

- ograniczenia prawne — wynikające z niejasnych przepisów prawa oraz ich częstymi zmianami powodującymi niepewność rynku i zniechęcające do inwestowania,
- ograniczenia ekonomiczne — brak środków finansowych oraz zewnętrznego finansowania, wysokie koszty wprowadzania rozwiązań innowacyjnych czy ryzyko i niepewny zwrot inwestycji,
- ograniczenia po stronie popytowej powstałe na skutek niepewnego popytu na rynku, braku możliwości wyróżnienia produktu pod względem jego ekologicznej preferencyjności w związku z deficytem wiarygodnej informacji czy też zdominowanie rynku przez istniejące przedsiębiorstwa,
- ograniczenia technologiczne wynikające z ograniczenia w dostępie nowoczesnych, innowacyjnych technologii, przestarzała infrastruktura i jej długi okres wymiany,
- ograniczenia w sferze B+R — niedostosowanie działalności instytucji naukowo-badawczych do potrzeb innowacyjnych, niedofinansowanie projektów badawczo-rozwojowych, brak wsparcia współpracy między nauką i przemysłem,
- ograniczenia kadrowe — brak doświadczonego i wykwalifikowanego personelu, brak odpowiednich umiejętności menedżerskich i wiedzy technicznej.

Przedmiotem oddziaływania barier ekologicznych jest szeroko rozumiana działalność przedsiębiorstwa, a ich celem jest niedopuszczenie do uruchomienia lub ograniczenie istniejących procesów produkcyjnych o niekorzystnym wpływie na środowisko.

Można wyróżnić dwa rodzaje ekologicznych barier rozwoju gospodarczego (*Ekologiczne uwarunkowania...* 1989, s. 232) — naturalne i kreowane. Do ekologicznych barier naturalnych należy zaliczyć zjawiska występujące w środowisku przyrodniczym, w jakim funkcjonują te podmioty gospodarcze, stanowiące albo układ warunków bezwzględnie ograniczających przyjmowane warianty wzrostu i rozwoju, albo układ warunków zmniejszających swobodę wyboru w przedziale rozwiązań gospodarczych wyznaczonych warunkami brzegowymi stanu środowiska (Lewandowski 2000, s. 115–121).

Wyróżnienie ekologicznych barier naturalnych, nie wytwarzanych przez człowieka, ale powodowanych przez niego, zaproponowano dla odróżnienia ich od innego rodzaju barier, jakimi są ekologiczne bariery kreowane, które dotyczą różnych form ekonomicznych i pozaeconomicznych (m.in. prawnego, organizacyjnego i technicznego) nacisku układów gospodarczych bądź społecznych działających w otoczeniu (poziomym lub pionowym) danego przedsiębiorstwa. Ekologiczne bariery kreowane (środki ochrony środowiska) można klasyfikować jako (*Ekologiczne uwarunkowania...* 1989, s. 232):

- organizacyjno-techniczne (zmiany technologii na bezodpadowe, zmiany paliwa, urządzenia ochronne, monitoring),
- prawne (ekologizacja planów społeczno-gospodarczych i planów zagospodarowania, system opłat za korzystanie z zasobów naturalnych, nakazy, zakazy, w tym normy dopuszczalnych stężeń zanieczyszczeń i sankcje),
- ekonomiczne bezpośrednio, do których zaliczyć można: zasady lokalizacji i projektowanie inwestycji, uwzględniające wymogi ochrony środowiska, ograniczenia i zakazy wytwarzania półproduktów i wyrobów uciążliwych dla środowiska oraz zagrażających zdrowiu człowieka, nakazy okresowego wstrzymania produkcji;

- ekonomiczne pośrednie: opłaty za korzystanie z zasobów naturalnych, formuły cen i surowców oraz wyrobów przemysłowych uwzględniające koszty ochrony środowiska, warunki kredytowania inwestycji ochronnych, preferencje i ulgi podatkowe z tytułu podejmowania działań ekologicznych, kary i odszkodowania za niepostrzeżenie norm.

Powstanie tych barier nie byłoby potrzebne, gdyby przedsiębiorcy prowadzili swoją działalność gospodarczą, przestrzegając „praw ekologicznych” i tym samym nie powodowali powstawania i nasilania się ekologicznych barier naturalnych. Rozwój gospodarczy prowadzi do stałego zwiększania oddziaływania człowieka na środowisko, tj. do coraz szerszego korzystania z różnego rodzaju zasobów naturalnych, a także do pojawienia się czynników, które zakłócają równowagę ekologiczną.

Najczęściej państwo, realizując założenia zawarte polityce ekologicznej, wykorzystuje różne grupy instrumentów ochrony środowiska. Podstawowym celem ich stosowania jest skłanianie podmiotów gospodarczych do podejmowania decyzji zgodnych z zasadą zrównoważonego rozwoju. Ich skuteczność w praktyce gospodarczej jest różna, co wynika z funkcji, jakie mają one do spełnienia w ochronie środowiska. Najczęściej wskazuje się na ich rolę (Bartniczak 2005, s. 13–15; Fiedor i in. 2003, s. 26–28):

- bodźcową (stymulacyjną), polegającą na zachęcaniu podmiotów gospodarczych do oszczędnego korzystania z walorów i zasobów środowiska przyrodniczego; motywują one do stosowania technik i technologii produkcji zmniejszających presję na środowisko przyrodnicze, a tym samym obniżających obciążenia z tego tytułu;
- redystrybucyjną (transferową), polegającą na gromadzeniu, a następnie przekazywaniu zgromadzonych środków na finansowanie przedsięwzięć mających na celu ochronę środowiska przyrodniczego;
- informacyjną, polegającą na przekazywaniu sygnałów o istotnych zagrożeniach środowiskowych oraz o potrzebie odpowiednich zachowań podmiotów gospodarczych.

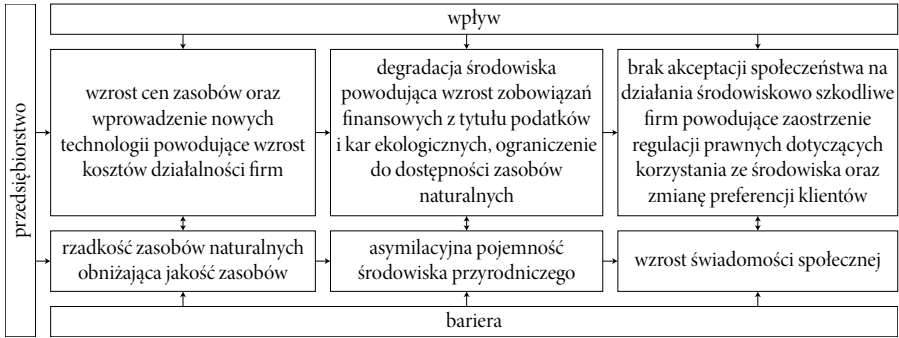
Realizacja przez państwo zasad zrównoważonego rozwoju powoduje, że ocena działalności przedsiębiorstw obok efektywności ekonomicznej obejmuje efektywność ekologiczną i społeczną. Oznacza to, że pomiar efektywności gospodarowania podmiotów obejmuje nie tylko relację osiągniętych rezultatów do ponoszonych nakładów, ale również negatywny wpływ na środowisko przyrodnicze oraz społeczną akceptację ich działań. Zapewnienie funkcjonowania przedsiębiorstwa przyjaznego środowisku wymaga spełnienia pięciu zasad (Lewandowski 2000, s. 115–121), według których przedsiębiorstwo powinno:

- zidentyfikować problemy i zapewnić akceptację systemu zarządzania środowiskiem jako narzędzia do efektywnego rozwiązywania tych problemów oraz opracować politykę środowiskową,
- sformułować plan realizacji tej polityki,
- rozwinąć swoje możliwości i mechanizmy konieczne do utrzymania zgodności z polityką oraz osiągnięciami zamierzeń i celów,
- mierzyć, monitorować i oceniać swoje oddziaływanie na środowisko,
- weryfikować i stale ulepszać swój system zarządzania środowiskowego mając na względzie cel, jakim jest ograniczenie negatywnego oddziaływania na środowisko.

Na funkcjonowanie współczesnych przedsiębiorstw mają wpływ, oprócz innych czynników ekonomicznych i społecznych, również ograniczenia środowiskowe (rysunek 7.).

Rysunek 7.

Ograniczenia środowiskowe i ich wpływ na funkcjonowanie przedsiębiorstw w gospodarce rynkowej

Zródło: opracowanie własne na podstawie: Czaja, Becla (2007, s. 241–244); Rumianowska (2005, s. 225–229.); Szadziewska (2009, s. 609–620).

Wśród wewnętrznych barier, wskazujących na brak inicjatyw ekologicznych wśród przedsiębiorców, można wyróżnić: niechęć do podejmowania wspólnych inicjatyw i kooperacji, brak umiejętności w nawiązywaniu kontaktów z ludźmi, słabą znajomość programów wspierających lokalną przedsiębiorczość, brak doświadczenia i dostatecznych umiejętności w prowadzeniu podjętej działalności. Przełamywanie tych barier powinno zatem polegać na poprawie dostępności różnych elementów, które są niezbędne do uruchomienia, funkcjonowania i rozwoju działalności gospodarczej, przy czym działania takie mogą i powinny być realizowane w sposób, umożliwiający rozwój tak specyficznych terenów, jak obszary chronione.

Wszystkie te działania mają na celu skłonić przedsiębiorców do podejmowania określonych aktywności zmniejszających ich negatywne oddziaływanie na środowisko naturalne. Konieczność przestrzegania zasad ochrony środowiska przez funkcjonujące na rynku podmioty coraz częściej wynika nie tylko z obowiązujących regulacji prawnych w tym zakresie, ale stanowi również jeden z warunków ich utrzymania się i dalszego rozwoju. Oznacza to, że przedsiębiorstwa, chcąc zwiększać swoją konkurencyjność, nie mogą pozwolić sobie na działania powodujące degradację środowiska przyrodniczego i związaną z tym utratę swojego wizerunku. Takie postępowanie wiąże się nie tylko z ponoszeniem konsekwencji finansowych przez firmy, ale również ma wpływ na ich przyszłą pozycję rynkową.

2. Zarządzanie ekologiczne w przedsiębiorstwie

2.1. Pojęcie i znaczenie świadomości ekologicznej

Wzrost znaczenia aspektu ekologii w naukach ekonomicznych spowodował konieczność zainteresowania się zarządzaniem ochroną środowiska, zdobywania coraz większej ilości informacji o nim oraz podwyższenia świadomości ekologicznej społeczeństwa (Śleszyński 2000, s. 70). Świadomość ekologiczna jest narzędziem wdrażania idei zrównoważonego rozwoju oraz programów zmierzających do jego realizacji. Współczesne społeczeństwo stoi przed wyzwaniem zmiany stylu życia. Dotychczasowy – konsumpcyjny – styl życia prowadzi do niekontrolowanego wykorzystywania zasobów środowiska przyrodniczego, do postępującej jego degradacji, stwarzając zagrożenie znacznego pogorszenia jakości życia przyszłych pokoleń. Należy zatem zmierzać do wypracowania nowego, bardziej odpowiedzialnego stylu życia, stworzenia społeczeństwa empatycznego, w którym możliwe jest realizowanie zasad zrównoważonego rozwoju (Zuzek 2018a, s. 417–423).

Szukając w literaturze przedmiotu definicji „świadomości ekologicznej”, można stwierdzić, iż jest to wieloznaczne pojęcie (Papuziński 2006, s. 34). Ma ono zarówno wąskie, jak i szerokie znaczenie. W wąskim ujęciu oznacza wiedzę, poglądy i idee o środowisku (Domka 1998, s. 87). Jest to pojęcie bardziej aksjologiczne, czyli poszukujące natury wartości. Jako wartość świadomość ekologiczna to stan wiedzy, poglądów, wyobrażeń ludzi o roli środowiska w życiu człowieka, jego stopniu wyeksploatowania, zagrożenia i ochrony, a także stan wiedzy o sposobach i narzędziach zarządzania użytkowaniem, ochroną i kształtowaniem środowiska (Poskrobko 2007, s. 61). Natomiast w szerokim ujęciu to pojęcie, na które składa się wiele elementów o charakterze psychologicznym, socjologicznym i ekonomicznym. Różnica między szerokim a wąskim ujęciem wynika z odmiennej charakterystyki przedmiotu ekologii, jej świadomości oraz wewnętrznej struktury (Papuziński 2006, s. 34).

Świadomość ekologiczna to również wyraz zainteresowania przez grupy społeczne wyuczolone szczególnie na stan środowiska naturalnego. Publiczny wzrost zainteresowania nią rozpoczął się w latach sześćdziesiątych XX w. (Wódz, Wódz 2001, s. 171–181). Świadomość

ta jest kształtowana pod wpływem zmieniających się norm społecznych. Zmiany te są uwarunkowane pochodzeniem społecznym, jakim jest środowisko rodzinne, ale także procesem wychowania i edukacji, który ulega modyfikacji przez uzyskane informacje (Fudali, Smolińska 2015, s. 41–42). Podstawowym elementem w procesie tworzenia świadomości ekologicznej jest zatem poziom wiedzy ekologicznej, poczucie zagrożenia środowiskowego oraz dostęp do informacji ekologicznej. Te trzy komponenty tworzą system wartości ekologicznych, które wpływają na zakres świadomości ekologicznej. Odpowiedni poziom świadomości ekologicznej kształtuje postawy i zachowania proekologiczne, tworząc jednocześnie kulturę organizacyjną (Seroka-Stolka, Brendzel-Skowera 2011, s. 243–255).

Świadomość ekologiczna jest postrzegana jako postawa człowieka, nastawiona na odpowiedzialność za stan środowiska naturalnego, która wynika z posiadanej rzetelnej wiedzy o środowisku oraz determinacji do utrzymania jego pierwotnego stanu. Wyznacznikami takiej świadomości są m.in. przestrzeganie zasad ochrony, przeciwdziałanie zagrożeniom środowiska i szacunek do przyrody (Miś 2010, s. 111–113). Natomiast według Kiełczewskiego (2001, s. 163) świadomość ekologiczną określa się jako stosunek człowieka do środowiska naturalnego, zbiór posiadanych informacji i opinii na ten temat, a także system wartości, według których kieruje się człowiek w swoich działaniach. Inne ujęcie świadomości ekologicznej przedstawił Papuziński (1999), twierdząc, że jest to część ogólnej świadomości i dotyczy przekonań, które sprowadzają się do relacji człowieka z jego środowiskiem naturalnym oraz wynikających z tej relacji problemów. W dużej mierze przekonania te wynikają z wykształcenia, wychowania i przyjętego systemu wartości. Na świadomość ekologiczną składa się kilka typów i klasyfikacji. Wśród nich wyróżnia się świadomość ekologiczną społeczną i indywidualną, a każda z nich ma wymiar idealny i realny. Wymiar realny to poziom świadomości ekologicznej reprezentowany w danym momencie przez jednostki i społeczeństwo. Bada się go przez wykorzystanie różnych technik i metod badawczych. Natomiast wymiar idealny to inaczej poziom wzorcowy, w którym są spełniane najwyższe standardy przez jednostki i społeczeństwo dzięki zrównoważonemu rozwojowi (Papuziński 1998, s. 212).

Według Mirowskiego (1999, s. 9–10, 29) koncepcja świadomości ekologicznej to zagadnienie skomplikowane i złożone. Zawiera zarówno aspekty pochodzące z nauk społecznych, przyrodniczych, a ponadto jest rozumiana jako część świadomości społecznej. Istnieje bezpośredni związek świadomości z niektórymi postawami, dzięki którym uwarunkowane zostało zachowanie ludzi, mowa o reakcji emocjonalnej, która odwołuje się do trzeciego poziomu świadomości zagrożeń. Reakcja emocjonalna objawiać się może przez stres, a z drugiej strony może także spowodować mobilizację do działań, przez aktywne uczestnictwo w ruchach ekologicznych. Z tego względu świadomość ekologiczna może być rozumiana jako czynnik motywacyjny do podejmowania zachowań proekologicznych. Według Hasana i współautorów (2010, s. 1276–1280), świadomość ekologiczna ma trzy koncepcje, które obejmują emocje, postawę i praktykę świadomości zrównoważonego rozwoju. Świadomość ekologiczna jest bodźcem do pielęgnowania pozytywnych postaw i przywiązania do pożądaných zachowań środowiskowych. Świadomość ekologiczna w tym zakresie pozostaje pod silną presją technologicznej kultury, hiperkonsumpcjonizmu i umacnianych przez oparte na indywidualizmie schematów edukacji promujących egoizm i hedonizm jako fundamentalne siły sprawcze racjonalnych działań. Wpisano ją w koncepcję rozwoju

zrównoważonego ekologicznie, społecznie i ekonomicznie w ramach mechanizmów społecznej gospodarki rynkowej (Gospodarka..., 2021, s. 10).

Z powyższych definicji świadomości ekologicznej wynika, że nie jest to prosty zespół wyobrażeń, poglądów i wiedzy na temat środowiska. Bywa różnie kształtowana przez ludzi. Jej istnienie rodzi się w określonych warunkach, w szczególności w okolicznościach związanych z obawą ludzi dotyczącą jakości życia w sytuacji postępującej degradacji środowiska (Papuziński 2006, s. 35). Świadomość ta jest rozpatrywana na gruncie nauk ekonomii społecznej, behawioralnej czy organizacji i zarządzania. Złożoność pojęcia świadomości ekologicznej wskazuje ponadto na jej interdyscyplinarny charakter, skupiając wokół siebie takie dziedziny jak: socjologia, psychologia, politologia, pedagogika czy filozofia (Leśniewski 2013). Jak już zostało wspomniane, pojęcie to ma również silny związek z edukacją. Samo słowo „świadomość” ma swoje łacińskie korzenie wywodzące się z pojęcia *conscientia*, które oznacza „za wiedzą” (Smith 1989 s. 136). Chcąc budować świadomość ekologiczną, trzeba mieć zatem wiedzę i dostęp do informacji. Na podstawie obserwacji stwierdza się ścisłą zależność między zainteresowaniem kwestiami ochrony środowiska a poziomem wykształcenia (Sowa 2018, s. 37).

W zrozumieniu znaczenia świadomości ekologicznej niezbędne jest wyodrębnienie składników świadomości ekologicznej, które zostały wyszczególnione przez Frątczaka (1995, s. 20). W głównej mierze są to składniki przedmiotowe, do których zalicza się fundamenty wiedzy o środowisku naturalnym, kompleksowości zjawisk przyrodniczych, zdolności dostrzegania specyfiki oraz możliwości odnajdywania w nich głównych związków, współzależności i prawidłowości. Oprócz przedmiotowych składników świadomości ekologicznej istnieją inne aspekty, takie jak zdolność otwartego i twórczego myślenia, dzięki której jest uwarunkowana podatność na innowacje, co wiąże się ze zwiększeniem bezpieczeństwa ekologicznego.

Świadomość ekologiczna jest rozpatrywana w literaturze przedmiotu w różnych ujęciach. W podejściu humanistycznym główną ideą jest fakt, że w centrum zagadnień powinien znajdować się człowiek. Przekonanie to wynika z ludzkich potrzeb oraz konsekwencji działania i współodpowiedzialności człowieka za stan środowiska. Myśl ta zakłada nie tylko przeciwdziałanie szkodom, ale zapobieganie oraz rekultywację środowiska przyrodniczego. Podejście humanistyczne skłania do operowania różnymi horyzontami czasowymi, czyli wymusza oderwanie się od aktualnego czasu na rzecz kwestii ochrony środowiska w przyszłości (Nieżgoda 2011, s. 39–48). Ujęcie politologiczne kreuje świadomość ekologiczną jako motywację do działań proekologicznych. Takie podejście doprowadzić może do opracowania modelu świadomości ekologicznej, w którym głównym warunkiem jest rozum. W ujęciu politologicznym świadomość ekologiczna spełnia dwie główne funkcje:

- kieruje procesem integracji społeczności w uporządkowaną i racjonalną całość, dzięki zaangażowaniu wszystkich członków w system symbolicznej organizacji doświadczenia (obraz świata, podświadomy model rzeczywistości),
- nakłada obowiązek na podmioty społeczne do przestrzegania i respektowania tych relacji w trakcie podejmowanych działań (Papuziński 2006, s. 39).

W ujęciu socjologicznym główną kwestią jest znaczenie pojęcia świadomości ekologicznej w społeczeństwie. Dzięki temu pojawia się potrzeba ochrony środowiskowych uwarun-

kowań życia człowieka. W modelu socjologicznym, w centrum zainteresowania jest szereg zagadnień, takich jak, np. (Mirowski 1999, s. 10–15):

- zaangażowanie konkretnych grup respondentów, które zostały wytypowane według zróżnicowanych kryteriów (np. środowiskowego, geograficznego, wiekowego, poziomu i rodzaju wykształcenia),
- kwestia ochrony środowiska,
- poczucie zagrożenia kryzysem ekologicznym oraz poziom tego zagrożenia,
- stopień akceptacji dla degradacji środowiska naturalnego jako ceny wzrostu ekonomicznego,
- współzależność między ochroną praw człowieka a ochroną środowiska naturalnego,
- kwestie związane z problemami ekologicznymi, uwzględniające odległość miejsca ich pojawienia się od miejsca zamieszkania respondentów,
- poziom wiedzy ekologicznej i źródła jej pozyskania.

W ujęciu filozoficznym, świadomość ekologiczna obejmuje zagadnienia dotyczące kluczowych wartości i norm związanych z ekologią. Zalicza się do nich wartości, takie jak: zdrowie, życie, odpowiedzialność, umiarkowanie i wspólnotowość (Tyburski 1999, s. 114–127). Oprócz tego pojawia się koncepcja traktowania życia z szacunkiem, tak aby wszelkie istoty miały zagwarantowane prawo do życia oraz jego ochrony. Koncepcje filozoficzne wpływają na zmianę jednostkowego stosunku człowieka do środowiska przyrodniczego. Postawa ta jest kształtowana i upowszechniana przez świadomość wspólnoty świata ludzkiego ze światem przyrody. Wymiar kulturowo-cywilizacyjny dotyczy natomiast wizji cywilizacji, która jest zdolna do akceptacji, respektowania potrzeb, a także interesów świata pozaludzkiego (Papuziński 2006, s. 36).

Rola i istota świadomości ekologicznej skupiają się nie tylko na szeregu wartości i symboli, związanych ze zdrowiem człowieka, ogólnie pojętego dobra, ale także na wartościach powiązanych z pięknem i potrzebą troski o przyszłe pokolenia. Ludzie, jak większość organizmów biologicznych żyjących na ziemi, są ściśle uzależnieni od środowiska, w którym żyją. Z tego powodu należy zdawać sobie sprawę, iż degradacja środowiska jest czynnikiem, który może zachwiać ich bezpieczeństwem. Zniszczenie i zanieczyszczenie środowiska może stanowić zagrożenie dla zdrowia i życia, powodując śmierć, choroby czy — w przypadku ludzi — też ubóstwo (Deudney 1990, s. 463–464). Kwestie związane z bezpieczeństwem obejmują ponadto dynamikę populacji, problematykę związaną z dostępem i jakością wody, jakością powietrza czy zmianami klimatycznymi (Dabelko 2003).

Reasumując, świadomość ekologiczna to wiedza o relacjach, jakie zachodzą w środowisku przyrodniczym, o sposobach niszczenia ekosystemów oraz możliwościach zapobiegania tej degradacji. Subiektywne podejście do oceny stanu środowiska naturalnego pozwala na weryfikację poziomu zaangażowania przedsiębiorców w aspekty społeczno-środowiskowe. Nie pozostaje to bez znaczenia dla przedsiębiorstw, które w warunkach gospodarki rynkowej, chcąc utrzymać się na rynku, a przede wszystkim chcąc pozostać konkurencyjnymi, muszą brać pod uwagę uwarunkowania ekologiczne (Zuzek 2017b, s. 162–171).

2.2. Zarządzanie przedsiębiorstwem a społeczna i ekologiczna odpowiedzialność

We współczesnej gospodarce przedsiębiorstwo odgrywa jedną z najważniejszych ról. Celem obecnie działających przedsiębiorstw jest stała walka z konkurencją o wymagania i rosnące oczekiwania klientów. Rywalizacja ta jest uzasadniona, ponieważ każda z funkcjonujących jednostek pragnie przetrwać w tzw. globalnej wiosce. Przyczynami konkurowania przedsiębiorstw o zdobycie jak najszerszego grona odbiorców są osiągnięcie maksimum zysku, utrzymanie rentowności oraz pozycji na rynku. Metody zarządzania przedsiębiorstwem ciągle ewoluują. Zjawisko to nie jest negatywne, ponieważ motywuje przedsiębiorstwa do nieustannego rozwoju. Trwały i stabilny rozwój z kolei gwarantuje wzrost dobrobytu społeczeństwa (Szymanik 2016, s. 107).

Działalność jednostek gospodarczych wiąże się z wieloma pozytywnymi i negatywnymi skutkami. Do najważniejszych negatywnych skutków należy wpływ na otoczenie i środowisko. Z tego względu ważne jest, aby aspekt ekologii znalazł swoje miejsce wśród ważnych wartości w przyjętej polityce firmy (Bojarska 2011, s. 7). Organizacje, które będą wrażliwe na wartości społeczne i środowiskowe mają szansę na osiągnięcie sukcesu rynkowego. Działalność jednostek wiąże się z nadmierną eksploatacją surowców naturalnych, co skutkuje degradacją środowiska naturalnego. Do kolejnych negatywnych symptomów towarzyszących procesom niszczenia ziemi należą: zwiększone zużycie wody, paliw, energii, zanieczyszczenie wody, lasów i atmosfery. Z tego powodu zarządzanie przedsiębiorstwem powinno sprostać zadaniom ochrony środowiska (Trojanowski 2015, s. 239). W ostatnim czasie pożądanym elementem kultury organizacyjnej stała się zatem ekologia, a wraz z nią proekologiczne aspekty prowadzenia działalności gospodarczej. Wynika to z faktu, że postępująca degradacja zasobów naturalnych stawia przed przedsiębiorstwami nowe wyzwania (Olejniczak, Łukasik 2016, s. 36). Ekologiczne idee są jednocześnie propagowane i akceptowane przez wiele publicznych osób, które w pełni popierają inicjatywy na rzecz proekologicznej działalności. Stale rosnąca dynamiczna świadomość o ochronie środowiska wywiera coraz większą presję myślenia w sposób ekologiczny w kontekście działalności przedsiębiorstw (Rosca 2011, s. 778–784). Wiąże się to z poczuciem ekologicznej odpowiedzialności przedsiębiorców. W definicji odpowiedzialności jako normy etycznej określa się pewną gotowość do ponoszenia konsekwencji za negatywne i pozytywne skutki własnych decyzji. Jest to zatem pojęcie, pod którym ukrywają się świadome oraz dobrowolne czyny zgodne z przyjętymi normami i zasadami. Sama odpowiedzialność może być rozumiana w dwóch kontekstach. W sensie sprawczym można być odpowiedzialnym, czyli zdecydować się na pewne działania, mając świadomość pojawienia się konsekwencji. Można także działać odpowiedzialnie, gdy przyświeca temu działaniu wartość pozytywna oraz w sytuacji, gdy zaniecha się działań ze względu na negatywne skutki (Jabłoński i in. 2010, s. 7). Odpowiedzialność przedsiębiorstw należy do kręgu zainteresowania etyki biznesu. Stanowi ona refleksję nad działalnością przedsiębiorstwa, a w szczególności w kontekście relacji z interesariuszami (konsumentami, pracownikami, kontrahentami, społecznością lokalną), ochroną środowiska czy partycypacją pracowników przy podejmowaniu kluczowych decyzji (Mendyk 2010, s. 190).

Znaczącą rolę w kształtowaniu tej świadomości odgrywają inicjatywy podejmowane przez międzynarodowe organizacje. Pojawiło się nawet pojęcie jakości ekologicznej, która znalazła odbicie w koncepcji *Total Quality Enviromental Management* (TQEM). W pojęciu tym można dostrzec także kwestie związane z dbałością o środowisko naturalne. Z tej koncepcji wywodzi się myśl, że korporacje powinny stanowić obywateli społeczeństwa (*Corporate Citizenship*) (Chodyński 2013 s. 152).

Zainteresowanie problematyką społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw (*Corporate Social Responsibility* — CSR) jest współcześnie coraz większe. Potrzeba rozwoju wspomnianej koncepcji wypływa nie tylko od samych przedsiębiorstw, ale także od społeczności lokalnej, konkurencji, władz szczebla lokalnego i centralnego oraz wielu innych uczestników życia społeczno-gospodarczego, mających pośredni lub bezpośredni wpływ na podmioty gospodarcze (Zuzek 2012, s. 197–207). Etyka biznesu pozostaje w ścisłym związku z wdrożeniem koncepcji społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw. CSR można traktować w sposób wielowymiarowy i interdyscyplinarny, co przyczyniło się do różnego rozumienia społecznej odpowiedzialności biznesu. Różnorodność ta wynika z natury CSR, która zmienia się ze względu na pojawiające się wymogi i oczekiwania interesariuszy (Madrak-Grochowska 2010, s. 43–45). Z tego powodu w literaturze przedmiotu można znaleźć przynajmniej kilkaset jej definicji (Rok 2013, s. 73).

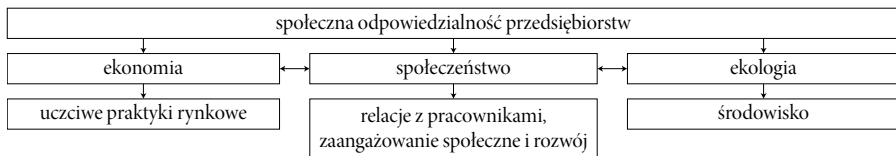
Do najbardziej precyzyjnego sformułowania terminu CSR można zaliczyć definicję pochodzącą ze standardu ISO 26000, stworzoną przez Międzynarodową Organizację Normalizacyjną. Społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstw to odpowiedzialność organizacji za wpływ jej decyzji, działalności na społeczeństwo i środowisko, przez przejrzyste oraz etyczne zachowanie, które uwzględnia m.in. takie kwestie, jak oczekiwania interesariuszy, zgodność z prawem, pozytywny wpływ na zrównoważony rozwój i dobrobyt społeczeństwa (ISO 26000, 2011). To dobrowolne, choć promowane przez unijne instytucje zobowiązanie powinno skupiać się na byciu w pełni odpowiedzialnym za skutki działań zarówno na płaszczyźnie społecznej, ekonomicznej i ekologicznej. Społeczna odpowiedzialność powinna się przejawiać w strategii firmy na stałe, co oznacza, że należałoby, aby występowała w długotrwałym, działaniu na rzecz bliższego i dalszego otoczenia (Słupik 2014, s. 78). Przedsiębiorstwa, chcąc przestrzegać zasad społecznej odpowiedzialności, powinny opierać swój biznes na zasadzie 3E, tj. Etyce, Ekonomii i Ekologii (Jabłoński i in. 2010, s. 7). Przedstawione na rysunku 8. wymiary i aspekty społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw stanowią odzwierciedlenie w tzw. TLP (*the Triple Bottom Line*), pierwotnie zaproponowanym przez Johna Elkingtona, który zasugerował, że biznes musi mierzyć swój sukces nie tylko tradycyjnymi wynikami finansowymi, ale także ich wpływem na gospodarkę, środowisko i społeczeństwo, w którym działają.

Pozytywny wpływ społecznej odpowiedzialności biznesu można oceniać przez pryzmat nie tylko wyników finansowych, ale przede wszystkim działań związanych z poprawą reputacji przedsiębiorstwa, wzrostem konkurencyjności, co wpływać może na polepszanie wizerunku danej jednostki. Nabywcy, którzy są coraz bardziej świadomi zagrożeń środowiskowych, oczekują przede wszystkim produktów czy usług ekologicznych i są w stanie za nie więcej zapłacić (Zuzek 2017a, s. 83–89). Dlatego współczesne przedsiębiorstwo nie może budować tylko ekonomicznych strategii, które będą podnosić wartość długookreso-

wego zysku. Powinno przede wszystkim uwzględniać aspekty społeczne i ekologiczne, dążąc w ten sposób do utrzymania równowagi między interesem społecznym i ekologicznym a dochodowością (Olejniczak 2014, s. 211). Jedynie menedżerowie, którzy są w stanie przewidywać i patrzeć w przyszłość, kierując się w swojej działalności zasadami odpowiedzialności społecznej i ekologicznej, będą w stanie efektywnie zarządzać przedsiębiorstwami. To buduje w pewien sposób kulturę organizacyjną, która oferuje podstawową, wspólną wizję świata oraz wsparcie etyczne (Żemigala 2007, s. 47). Dlatego istotną rolę w tworzeniu kultury organizacyjnej odgrywa świadomość ekologiczna. Wynika to z faktu, że świadomość ekologiczna to zbiór poglądów, postaw, wartości i wzorców zachowań, które się wzajemnie przeplatają (Seroka-Stolka, Brendzel-Skowera 2011, s. 243–255). Zarządzanie przedsiębiorstwem z orientacją na ekonomiczne efekty w postaci m.in. maksymalizacji zysków powinny uwzględniać społeczne, a przede wszystkim ekologiczne aspekty prowadzonej działalności. W praktyce oznacza to łączenie celów gospodarczych, społecznych i ekologicznych. W przeciwnym razie przedsiębiorstwo będzie narażone na olbrzymie koszty, a także osłabia swój wizerunek i szansę rozwoju oraz pogarsza pozycję konkurencyjną na rynku (Olejniczak, Łukasik 2016, s. 36).

Rysunek 8.

Płaszczyzny społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw

Źródło: Olejniczak (2014, s. 211).

Rosnąca rola kwestii ekologicznych w rozwoju przedsiębiorstwa powoduje, iż coraz częściej uwzględniają one środowisko jako swego rodzaju interesariusza w realizacji koncepcji Ekologicznej Społecznej Odpowiedzialności Biznesu (*Environmental Corporate Social Responsibility* – ECSR). Koncepcja ta jest rozwinięciem Społecznej Odpowiedzialności Biznesu. Powodem różnej interpretacji tej idei jest jej rozbieżność w definiowaniu, ponieważ jest to termin złożony (Lyon, Maxwell 2008, s. 240–260). Idea ECSR oznacza zespół inicjatyw podjętych przez organizację w celu ograniczenia wpływu na środowisko naturalne. Działania te są rozumiane jako zmiany w zakresie produktów, procesów oraz polityki przedsiębiorstwa. Polityka ta jest związana z ograniczeniem zużycia energii i produkowania odpadów, z implementacją systemów zarządzania środowiskowego oraz z wykorzystaniem ekologicznych, zrównoważonych źródeł zasobów (Bansal, Roth 2000, s. 717–736). Koncepcja ECSR dotyczy szeregu następujących założeń (Jabłoński i in. 2010, s. 9; Chodyński i in. 2008, s. 31):

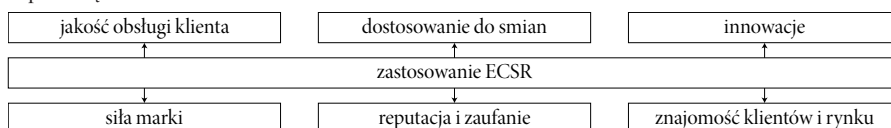
- dynamiczne wykorzystanie kryteriów ekologicznych, aby spełnić potrzeby interesariuszy i akcjonariuszy,
- budowanie modelu biznesowego opartego na ekologicznych kryteriach;
- zwiększenie wartości przedsiębiorstwa,

- kreowanie eko innowacji w celu długotrwałego wzrostu i rozwoju przedsiębiorstwa,
- dążenie do osiągnięcia równowagi potrzeb między interesariuszami a akcjonariuszami przez traktowanie ochrony środowiska jako elementu kluczowego w osiągnięciu sukcesu rynkowego,
- rozpatrywanie procesów krytycznych w kontekście ich rozwoju i ekologizacji,
- skuteczne wykorzystanie szeregu zasobów zarówno materialnych i niematerialnych zgodnie z przyjętymi kryteriami ekologicznymi, m.in. proekologiczna produkcja, surowce, kompetencje i wiedza ekologiczna),
- łączenie otoczenia zewnętrznego z otoczeniem wewnętrznym przez porównywanie czynników prawnych, politycznych i regulacyjnych (w jaki sposób wewnątrz firmy oddziałuje na środowisko naturalne),
- gwarancja skuteczności w raportowaniu dostarczonym dla interesariuszy, analiza funkcjonowania firmy przez pryzmat praw człowieka i przyrody, technologii, środowiska naturalnego i pracy, a także ochrony tego środowiska i zdrowia,
- skuteczne wykorzystanie kapitału intelektualnego firmy rozumianego jako relacje, organizacje, innowacje i ludzi,
- obniżenie ryzyka biznesowego firmy dzięki poprawie wiarygodności biznesowej, zdolności kredytowej oraz niwelowanie ryzyka związanego ze strategicznymi zasobami firmy.

Założenia Ekologicznej i Społecznej Odpowiedzialności Biznesu mają pozytywny wydźwięk zarówno dla przedsiębiorstwa, które je realizuje, jak i dla jego otoczenia. Korzyści wynikające z zastosowania ECSR zaprezentowano na rysunku 9.

Rysunek 9.

Korzyści zastosowania koncepcji Ekologicznej Społecznej Odpowiedzialności Biznesu w przedsiębiorstwie

Źródło: Słupik (2014, s. 81).

Dzięki proekologicznemu zachowaniu przedsiębiorstwa poprawia się reputacja i zaufanie oraz kapitał marki. Siła marki jest kreowana nie tylko przez klientów, ale także przez usatysfakcjonowanych interesariuszy. Pozwala to na tworzenie nowych biznesów oraz na poprawę relacji ze społecznością lokalną. Przedsiębiorstwo przez czynny udział i aktywną postawę w kwestii rozwiązywania konfliktów ekologicznych może zdobyć przychylność wśród lokalnej społeczności oraz zbudować zaufanie władz. Skutkiem tego jest zmniejszenie częstotliwości występowania interwencji regulatorów (Seroka-Stolka 2012, s. 121). Przedsiębiorstwa wykorzystujące ECSR, dzięki znajomości rynku dostosowują się do zmian zachodzących w otoczeniu. Budują wizerunek odpowiedzialnych za swoje czyny jednostek, przez co mogą np. zwiększyć swoją sprzedaż. Klienci doceniają proekologiczne

zachowania i postawy, co rzutuje na wzrost przychodów w przedsiębiorstwach oraz wzrost motywacji wśród pracowników (Chodyński 2011, s. 53).

Strategia zarządzania przedsiębiorstwem w sposób proaktywny, wiąże się z antycypacyjnym myśleniem. Najwyższy poziom tej aktywności to zachowania o charakterze przedsiębiorczym, które często dotyczą rozwiązań innowacyjnych. Kwestie ekologiczne w strategii firmy dotyczą modernizacji ekologicznej (Chodyński 2011, s. 11). Działania bezpośrednio służące ochronie środowiska są społecznie akceptowalne i wpisują się w globalnie przyjęte trendy. Działalność zarówno w ramach pierwszego, jak i drugiego wymiaru stanowi cenny materiał do kreowania wizerunku, jeśli zostanie odpowiednio wykorzystana i zakomunikowana docelowemu otoczeniu (Glabiszewski 2016, s. 18–19).

Uwzględnianie aspektu środowiskowego we wszystkich sferach działalności gospodarczej może spowodować pozytywny wizerunek przyjaznego otoczeniu zewnętrznemu przedsiębiorstwa. Prowadzi do wzrostu innowacyjności, w tym eko innowacyjności (Słupik 2014, s. 83–84). Przedsiębiorstwa stosujące zasady społecznej i ekologicznej odpowiedzialności biznesu poprawiają również swoją kulturę organizacyjną. Wprowadzanie adaptacji i zmian powoduje podnoszenie standardów postępowania względem kontrahentów, klientów i pracowników. Skutkuje to zabezpieczaniem się firmy przed kosztami złego partnerstwa. Dzięki temu poprawiła się efektywność pracy oraz redukcja starć, konfliktów i oporów. Ponadto odpowiedzialne firmy ograniczają ryzyko działalności przez unikanie wszelkich konfliktów lub innych działań, które mogłyby mieć negatywny wpływ na interesariuszy. Wszelkie pojawiające się konflikty, rozwiązuje się przez dialog, który umożliwia zawarcie między stronami konsensusu. Skutkiem tego jest uniknięcie sytuacji spowodowanych m.in. protestami pracowników, lokalnych społeczności, organizacji ekologicznych, bojkotami konsumentami czy też sprawami sądowymi (Wołoszyn i in. 2012, s. 28). Im lepiej firma prowadzi działalność zgodnie z efektywnością środowiskową, tym bardziej będzie miała wpływ i szansę na rozwój długoterminowego finansowania przedsiębiorstwa (Djuitaningsih 2011, s. 348–355). Według grona znawców problematyki, proekologiczne nastawienie przedsiębiorców, podnosi pozycję konkurencyjną (Wołoszyn i in. 2012, s. 31–33).

Oprócz szeregu pozytywnych aspektów płynących z zastosowania ECSR występują również kwestie problemowe. Dotyczą one szczegółowej analizy konsumentów. Brak zastosowania tej analizy może przyczynić się do błędnej konstrukcji modelu odpowiedzialnego biznesu. Skutkiem czego może być brak przewagi konkurencyjnej bądź w gorszym wypadku — upadłość przedsiębiorstwa (Seroka-Stolka 2012, s. 121). Do kolejnego problemu realizacji koncepcji ECSR należy brak utartego wzorca związanego z kwestiami ekologicznymi w zarządzaniu strategicznym przedsiębiorstw. Aspekty te często są traktowane jako dodatkowe i pozabiznesowe. Mimo iż przedsiębiorcy dostrzegają wagę narastającego problemu, to oczekują, że jego rozwiązaniem zajmą się przedstawiciele administracji państwowej i politycy. Kwestie kosztowe powinny dotyczyć według nich partnerów biznesowych oraz społeczności lokalnej. Takie podejście sprawia, że nadal głównym mechanizmem regulacyjnym jest i będzie legislacja nakazowo-kontrolna. Odpowiada ona poziomowi świadomości ekologicznej, woli politycznej, a także zobowiązaniom zagranicznym. Nielatwo jednak sprostać licznym jej wymaganiom, zwłaszcza inwestycyjnym. Natomiast swoboda wyboru sposobu dostosowania z reguły stanowi jedynie pewnego rodzaju ograniczenie.

Mimo to coraz częstsze stają się zachowania proaktywne. Ich skuteczność zależy od kooperacji szeregu różnorodnych podmiotów. Współpraca ta może dotyczyć układu regionalnego, np. klastrów bądź układu zintegrowanych łańcuchów wartości. Działania te nadal nie są wystarczające do usunięcia negatywnych trendów globalnych (Leśniak-Lębkowska 2008, s. 196).

2.3. Narzędzia zarządzania środowiskowego przedsiębiorstw

Zarządzanie środowiskiem to pojęcie, które dotyczy każdego etapu działalności podmiotu, odnoszącego się do środowiska. Posiada związek ze wszystkimi podmiotami, których działalność wywiera wpływ na otoczenie (Poskrobko 1998, s. 10). Natomiast zarządzanie środowiskowe jest pojęciem szerszym od zarządzania środowiskiem. Zarządzanie środowiskowe to zarządzanie środowiskiem, które jest zintegrowane z przyjętymi ogólnymi systemami zarządzania podmiotów. Definiowane jest ono jako zestaw narzędzi, które wspomagają zarządzanie, a przy tym umożliwiają realizację polityki środowiskowej. W sposób stały i optymalny minimalizuje negatywne oddziaływanie na środowisko z punktu widzenia organizacji i środowiska (Pochyluk i in. 1998, s. 32). Przedsiębiorstwa, realizując zarządzanie środowiskowe, mają do wyboru szereg różnorodnych narzędzi, wśród których do najpopularniejszych w Polsce należą (Mazur-Wierzbička 2007b, s. 65): czystsza produkcja, produkty ekologiczne, systemy zarządzania środowiskowego.

Czystsza Produkcja według definicji stworzonej przez *United Nations Environment Programme* (UNEP) to strategia polegająca na zintegrowanym, ciągłym i zapobiegawczym działaniu w odniesieniu do produktów, procesów i usług, a także redukcji ryzyka dla środowiska i ludzi (Gajdzik 2007, s. 184). Zalecenie do promowania oraz stosowania koncepcji czystszej produkcji przez odpowiednie instrumenty prawne i ekonomiczne władz zostało zawarte w trzydziestym rozdziale Agendy 21. Dokument ten został przyjęty na Szczycie Ziemi w Rio de Janeiro, który odbył się w 1992 r. (Adamczyk, Nitkiewicz 2007, s. 101).

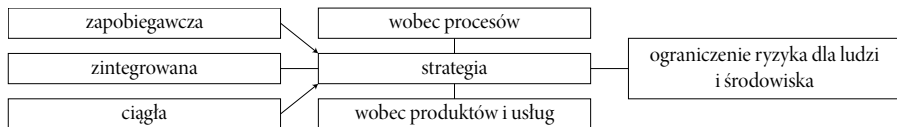
Strategia *Cleaner Production Environmental Management System* (CPEMS) została zapoczątkowana w latach dziewięćdziesiątych w Polsce, dzięki pomocy finansowej uzyskanej od rządu Norwegii. Wówczas kilkaset polskich przedsiębiorców opracowało Pilotażowe Programy Czystszej Produkcji, których zaletą był bardzo krótki okres zwrotów nakładów (Rouba 1999, s. 123–124). Podstawowy cel Czystszej Produkcji (CP) to zmniejszenie marnotrawstwa wycieków oraz odnajdywanie okazji do oszczędzania. Rozpoczyna się od stworzenia analiz dotyczących konkretnych problemów środowiskowych spowodowanych przez firmę. Polega na stosowaniu w sposób ciągły strategii prewencji ochrony środowiska. Dzięki temu minimalizuje występowanie zagrożeń związanych z procesem produkcyjnym i wyrobami, które mogą stworzyć niebezpieczeństwo dla ludzi i środowiska (Mazur-Wierzbička 2007b, s. 65). W praktyce wszystkie procesy produkcyjne mają wpływ na środowisko, dlatego „czystsza produkcja” rozumie się jako produkcję, która jest czystsza niż dotychczasowa, coraz czystsza oraz czystsza od innych (Nowak 1997, s. 103).

Charakterystyczną cechą strategii Czystszej Produkcji jest ciągłość, zapobiegawczość i integracja (rysunek 10.). Ciągłość oznacza, że program CP nie jest działaniem jednorazowym (Poskrobko 2007, s. 261–263). Ideą strategii Czystszej Produkcji jest zapobieganie

i ograniczanie wytwarzania odpadów u źródła, co pozwala na osiągnięcie celu, jakim jest bezodpadowa produkcja. Przedsiębiorstwa realizujące tę strategię integrują linie produkcyjne. Odpady z jednej linii produkcyjnej mogą służyć do energetycznego lub materiałowego zasilenia innych linii. Ponadto może dochodzić także do kooperacji między różnymi podmiotami w ramach tzw. łańcuchów dostaw (Gajdzik 2007, s. 184).

Rysunek 10.

Idea i cechy strategii Czystszej Produkcji

Źródło: Ptak (2011, s. 299).

Dzielenie się zasobami oraz wymiana produktów ubocznych to sposób na osiągnięcie szeregu korzyści ekonomicznych i środowiskowych. Głównym beneficjentem tej strategii jest zmniejszenie kosztów zakupu surowców i opłat związanych z korzystaniem ze środowiska. Natomiast w kontekście środowiska jest to mniejsze obciążenie oraz redukcja zużycia zasobów (Nierzwicki 2006, s. 52–53). W przypadku procesów, Czysta Produkcja polega na racjonalnym wykorzystaniu zasobów, surowców, pracy żywej i energii, ale także na zmniejszeniu ilości odpadów i zanieczyszczeń. Polega na przechodzeniu z technologii materiałochłonnych, wysokoodpadowych, wysokoemisyjnych oraz surowcochłonnych do technologii bardziej optymalizacyjnych, czyli niskoodpadowych, bezodpadowych oraz energooszczędnych (Broniewicz i in. 2009, s. 195–196). W odniesieniu do produktów jest to głównie ograniczenie oddziaływania na środowisko w całym cyklu życia produktów, począwszy od pozyskania surowców, przez projekt, przetwarzanie i kończąc na magazynowaniu, składowaniu i wykorzystaniu produktu zużytego (Nierzwicki 2006, s. 46). W kwestii usług, strategia Czystszej Produkcji koncentruje się na tym, aby zapewnić ciągłość w dbałości o środowisko przyrodnicze podczas ich świadczenia (Broniewicz i in. 2009, s. 196). Redukcja zasobów jest niezbędna do tego, aby świadczyć usługi (Sinha, Ghosh 2008, s. 104). Podnoszenie jakości środowiska pracy i wzrost świadomości ekologicznej personelu to kolejne pozytywy Czystszej Produkcji (Kronenberg 2002, s. 113–114).

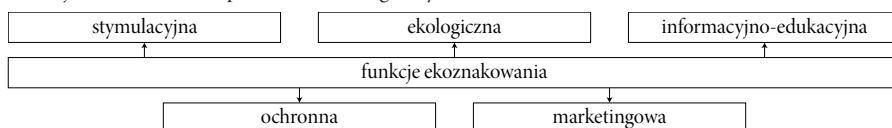
Kolejnym narzędziem zarządzania środowiskowego są produkty ekologiczne. Produkty te spełniają takie same funkcje użytkowe jak inne produkty tego typu. Wyróżnia je natomiast to, że w mniejszym stopniu obciążają środowisko. W projektowaniu tych produktów dużą uwagę przykładana się do tego, aby minimalizować negatywny wpływ na środowisko w każdej fazie produkcji żywności (Mazur-Wierzbicka 2007b, s. 65). Z produktami ekologicznymi wiąże się pojęcie ekoznakowania (inaczej znakowanie ekologiczne, *ecolabelling* i ekoetykietowanie) (Celińska i in. 2017, s. 123). Stanowi ono jedno z procesów zarządzania środowiskowego w przedsiębiorstwie. Ekoznakowanie polega na nadaniu produktom ekologicznym specjalnego znaku jakościowego, który świadczy o tym, że produkt jest przyjazny środowisku. Informacja ta przybiera formę znaku graficznego, symbolu lub pisemnego oświadczenia.

Ze względu na różnorodność grup towarów, krajów, działalności gospodarczych istnieje wiele rodzajów znaków ekologicznych. Ubieganie się o ekoznakowanie jest dobrowolne, a jego otrzymanie wiąże się z opinią komisji, która przyznaje je na określony okres, po upływie którego firma ponownie musi poddać się weryfikacji. Przykładowymi organizacjami, które zajmują się nadawaniem ekoznaków i weryfikacji firm są: Europejska Organizacja ds. Ekoznaku, Polskie Centrum Badań i Certyfikacji. Do najbardziej popularnych ekoznaków należą: Znak EKO, CE, Euroliść, pętla *Mobiуса-recykling*, Nie testowano na zwierzętach, Dbaj o czystość — wrzuc do kosza, Zielone Płuca Polski (Leoński 2016, s. 48).

Ekoznakowanie produktów posiada szereg funkcji (rysunek 11.). Stosowanie „zielonych”, „eko” produktów przyczynia się do minimalizacji negatywnego oddziaływania człowieka na środowisko. Dzięki jasnej i rzetelnej informacji konsumenci mogą podejmować świadome decyzje nabywcze, wybierając produkty bardziej ekologiczne.

Rysunek 11.

Funkcje ekoznakowania produktów ekologicznych

Źródło: Celińska i in. (2017, s. 124).

Poprawia się także świadomość ekologiczna klientów. Współczesny trend, jakim jest proekologiczny tryb życia, przyczynia się do ekologizacji oferty produktowej. Stosując ekoznakowanie, przedsiębiorstwa poprawiają marketing, co pozwala na osiągnięcie przewagi konkurencyjnej. Funkcja ochronna sprawia, że zarówno producent, konsument, jak i społeczeństwo są chronieni. Przedsiębiorca jest chroniony dzięki preferencjom konsumenta, konsument z kolei za sprawą informacji umieszczonej na wyrobie. Społeczeństwo ma ochronę w wyniku przeniesienia na producenta kosztów, które są związane z wytwarzaniem oraz eksploataowaniem produktów niezgodnych z wymaganiami ekologicznymi (Celińska i in. 2017, s. 124).

Ekoznakowanie może być wskazówką dla konsumenta o tym, jakie zagrożenia niosą ze sobą produkcja i użytkowanie produktu. Mają za zadanie informowanie konsumenta o samej problematyce ekologicznej. Zastosowanie tych oznaczeń wpływa na zwiększenie ekologicznej świadomości nabywców (Buczkowski, Kuna-Marszałek 2016, s. 145–146). Pojawia się niestety problem w kwestii ekonomicznej. Większość konsumentów przy decyzjach nabywczych z reguły kieruje się ceną, a dopiero później zwraca uwagę na ekologiczne znaczenie zakupu. Oprócz tego produkty te cechują się zwykle ceną wyższą od nieekologicznych (Kozłak 2007, s. 206). Produkcja żywności ekologicznej jest pracochłonna. Ze względu na brak stosowania nawozów sztucznych oraz środków ochrony roślin, plony są niższe niż w przypadku rolnictwa konwencjonalnego. Oprócz tego na relacje cen żywności ekologicznej do żywności konwencjonalnej wpływają takie czynniki, jak: wyższe koszty wytworzenia żywności ekologicznej, relacje popytowo-podażowe, kanały dystrybucji, stopień przetworzenia produktu i dojrzałość rynku (Pilarczyk, Nestorowicz 2010, s. 167). Jednak nabywcy,

którzy w procesie decyzyjnym są ukierunkowani na wartość produktu, będą skłonni zapłacić wyższą cenę. Konsumpcja produktów ekologicznych jest postrzegana bowiem przez pryzmat wyższej jakości życia (Witek 2018, s. 407–408).

Ostatnimi wymienionymi narzędziami zarządzania środowiskowego są jego systemy. Podstawowymi celami systemów zarządzania środowiskowego jest usprawnienie procedury zarządzania organizacjami oraz zmniejszenie oddziaływania tychże jednostek na środowisko (Kronenberg 2002, s. 108). Możliwości osiągnięcia celów jest wiele. Są wśród nich zarówno sprawdzone, standardowe metody, jak i kilka nowatorskich pomysłów. Systemy zarządzania środowiskiem bazują na dyrektywie EMAS (*Eco-Management and Audit Scheme*), Odpowiedzialna Produkcja, Czysta Energia oraz normach ISO 14000 (Gajdzik, Wyciślik 2007, s. 92). Na przykład większość współczesnych organizacji sięga po certyfikat ISO 14001, aby zwiększyć świadomość bycia przyjaznym środowisku. Obowiązująca i uznana na świecie norma — ISO 14001 *Systemy zarządzania środowiskowego* — wspiera działania związane z ochroną środowiska i zapobieganiem zanieczyszczeniom zgodnie z potrzebami organizacji. Odpowiedzią na wyzwania współczesnego świata i ekologii jest *System zarządzania środowiskowego ISO 14001*. Główną ideą systemu zarządzania środowiskowego zgodnego z wymaganiami tego standardu jest zapewnienie, że procesy związane z istotnymi aspektami środowiskowymi są prowadzone w warunkach nadzorowanych, dzięki czemu można również osiągnąć cele środowiskowe (Kobyłko 2000, s. 59). Przedsiębiorstwa, które w sposób sprawny opierają działalność na systemie zarządzania środowiskowego, uzyskują szereg korzyści zarówno w sferze ekonomicznej, jak i finansowej. Wśród najczęściej wymienianych korzyści płynących z SZŚ i EMAS są (*Ekozarządzanie w Przedsiębiorstwie* 2010, s. 13–14):

- optymalizacja negatywnego oddziaływania na środowisko,
- minimalizowanie kosztów, przez redukcjonowanie ponoszonych opłat za korzystanie ze środowiska,
- redukcja kar za niedopełnienie obowiązków zawartych w prawie środowiskowym,
- poprawa sytuacji ekonomicznej organizacji, poprzez ograniczenie i optymalizację zużycia surowców, energii i wody,
- poprawa konkurencyjności organizacji na rynkach, w których szczególną wagę przypisuje się proekologicznemu podejściu do działalności,
- kreowanie pozytywnego wizerunku firmy i jej wiarygodności,
- poprawa relacji z klientami, interesariuszami i akcjonariuszami,
- poprawa jakości i bezpieczeństwa pracy,
- wzrost świadomości ekologicznej pracowników,
- szansa na otrzymanie zleceń od firm, które wymagają od podwykonawców wysokich standardów środowiskowych,
- możliwe obniżenie stawek ubezpieczeniowych, ze względu na mniejsze ryzyko środowiskowe,
- szansa łatwiejszego budowania relacji handlowych.

Zarządzanie środowiskowe wiąże się z szeregiem wymiernych korzyści zarówno dla przedsiębiorstwa, jak i społeczeństwa. Wadą zastosowania systemów zarządzania środowi-

skowego są stosunkowo wysokie koszty, które firmy muszą ponieść, aby sprostać wytycznym zawartym w standardach (Leoński 2016, s. 49).

Instrumentem zarządzania środowiskowego są także inwestycje w ekologię, które są rozumiane jako nakłady niefinansowe lub finansowe w ochronę środowiska, przynoszące wymierne korzyści. Inwestycje te mogą polegać na: zakupie maszyn, które są bardziej wydajne oraz zużywają mniej surowców, modyfikowaniu opakowań, prowadzeniu badań. (Leoński 2016, s. 49). Często w przedsiębiorstwach, które dokonują inwestycji w ekologię, następuje ekologizacja produkcji. Składa się na nią wprowadzenie odpowiednich technik wytwarzania. Techniki te są najczęściej bardziej energooszczędne, bezodpadowe oraz materiałoszczędne. Ponadto firmy te pozyskują do produkcji surowce pochodzące z recyklingu i wytwarzają ekologiczne opakowania i produkty zarówno w fazie produkcyjnej, jak i składowania oraz utylizacji (Mazur-Wierzbicka 2006a, s. 84).

W przypadku inwestycji w ekologię największe znaczenie odgrywa sytuacja finansowa, w jakiej znajduje się przedsiębiorstwo. Bez wątplenia, przewagę w tym aspekcie zyskują największe przedsiębiorstwa. Dlatego polskie przedsiębiorstwa, które nie posiadają środków do inwestowania, mogą ubiegać się o pożyczki i dotację. Środki te można było uzyskać np. z Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko 2014–2020. Program ten ukierunkowany był na niskoemisyjną gospodarkę, transport, bezpieczeństwo energetyczne, ochronę środowiska, przeciwdziałanie zmianom klimatycznym oraz adaptację do nich. Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej także oferuje dofinansowanie inwestycji ze środków krajowych (ochrona atmosfery, ochrona i zrównoważone gospodarowanie zasobami wodnymi, ochrona powierzchni ziemi, racjonalne gospodarowanie odpadami, ochrona różnorodności biologicznej) (Leoński 2016, s. 50).

2.4. Świadomość ekologiczna jako element zrównoważonego rozwoju

Ciągłe procesy globalizacji i internacjonalizacji oraz gwałtowny rozwój przemysłu spowodowały liczne negatywne zmiany w funkcjonowaniu ekosystemów. Przyczyniły się one do degradacji środowiska naturalnego, a także zwiększenia zanieczyszczenia wody i powietrza. Efektem tego jest pogarszanie się warunków oraz jakości życia człowieka. Procesy te wpłynęły również na wyczerpywanie się zasobów naturalnych, czego skutkiem może być spowolniony rozwój społeczno-gospodarczy w przyszłości. Wzrost świadomości negatywnego wpływu działalności gospodarczej na środowisko naturalne przyczynił się do wprowadzania zmian w procesach gospodarczych (Skrobacki 2011, s. 297).

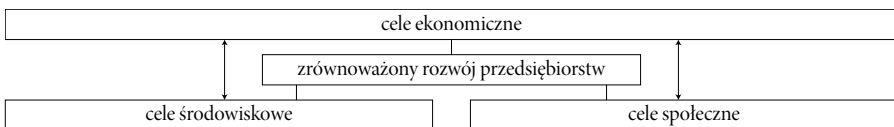
Dążenie przedsiębiorstwa do maksymalizacji zysków i zwiększenia udziałów na rynku często odbywa się ze skutkiem naruszenia wartości społecznych i środowiskowych. Osiągnięcie celów firm powinno uwzględniać aspekty społeczne i ekologiczne jako główne obszary zrównoważonego rozwoju. Prowadzona działalność gospodarcza przedsiębiorstw musi zatem uwzględniać ideę zrównoważonego rozwoju. Szanse osiągnięcia sukcesu rynkowego mają te organizacje, które w podjętych procesach marketingowych charakteryzują się wrażliwością na wartości społeczne i środowiskowe. Przedsiębiorstwa stoją przed trudnym i skomplikowanym zadaniem, jakim jest opracowanie projektów zrównoważenia celów ekonomicznych z ochroną środowiska naturalnego oraz celów społecznych (Trojanowski

2013, s. 15). W ujęciu praktycznym zrównoważony rozwój przedsiębiorstw wymaga ciągłego procesu adaptacji do zmieniających się uwarunkowań rynkowych. Pojawia się zatem potrzeba ciągłego uczenia się oraz konieczność dostarczania kontrahentom dodatkowych wartości (Grudzewski i in. 2010, s. 27).

Obserwując pojawiające się zjawiska i trendy w gospodarce globalnej, można stwierdzić, że coraz częściej przedsiębiorstwa skupiają swoją uwagę na ochronie środowiska naturalnego, przez racjonalne eksploataowanie surowców naturalnych, ale także dzięki stosowaniu dobrze przemyślanych i odpowiedzialnych działań marketingowych. Racjonalne postępowanie przedsiębiorstw przyczynia się do zapewnienia zrównoważonego rozwoju, a tym samym poprawia zdolność następnych pokoleń do zaspokojenia potrzeb w przyszłości (Trojanowski 2015, s. 240–241). Przedsiębiorcy charakteryzujący się wysoką świadomością ekologiczną powinny uwzględniać realizację trzech grup celów zrównoważonego rozwoju w działalności jednostki gospodarczej (Skowroński 2006, s. 51–54). Do najważniejszych celów ekonomicznych przedstawionych na rysunku 12. należą: maksymalizacja zysku, maksymalizacja bogactwa właścicieli, zapewnienie stabilności finansowo-majątkowej, wzrost wartości przedsiębiorstwa, zaspokojenie potrzeb zgłaszanych przez klientów oraz podnoszenie jakości produktów przez np. wprowadzanie innowacji. Cele społeczne obejmują kwestie związane z tworzeniem nowych miejsc pracy, rozwojem kapitału ludzkiego, dbałością o bezpieczeństwo i higienę podczas pracy załogi, wdrażaniem technik i metod motywacyjnych, podejmowaniem działań wspierających lokalne społeczności, a także efektywną komunikacją z interesariuszami zewnętrznymi i wewnętrznymi. Cele społeczne są kluczowe, ponieważ zmiany zachodzące w przedsiębiorstwach są wynikiem działań i pracy ludzi. Dotyczą one zarówno pracowników przedsiębiorstw, jak też klientów.

Rysunek 12.

Cele zrównoważonego rozwoju przedsiębiorstw

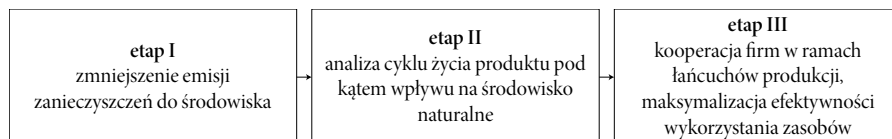
Źródło: opracowanie własne na podstawie: Szadziszewska (2010, s. 160).

Świadomość i zgodność z ideą zrównoważonego rozwoju ma istotny wpływ na postępowanie, wybory, a także na dalsze skutki podejmowanych decyzji (Pruszyńska 2020, s. 60–61). Do głównych celów środowiskowych zrównoważonego rozwoju zaliczyć można: racjonalne wykorzystanie zasobów, redukcję emisji szkodliwych substancji, wykorzystanie technologii przyjaznych środowisku, zmniejszenie ilości odpadów, wprowadzenie ekoinnowacji oraz zmniejszenie prawdopodobieństwa wystąpienia ryzyka związanego z pojawieniem się katastrof naturalnych (Kowalska, Misztal 2019, s. 21). Celem zrównoważonego rozwoju jest niskoemisyjna i konkurencyjna gospodarka, która polega na racjonalnym wykorzystaniu zasobów nieodnawialnych, a także ograniczeniu emisji dwutlenku węgla, wdrażaniu proekologicznych rozwiązań produkcyjnych, dążeniu do coraz efektywniejszych sieci elektroenergetycznych, ale także na uświadamianiu społeczeństwu wspólnej odpowiedzialności za środowisko naturalne (Rucińska 2014, s. 295). Gospodarka nisko-

emisyjna zakłada efektywne wykorzystanie i produkcję energii, optymalne gospodarowanie materiałami i surowcami oraz odzyskiwanie odpadów metodami ograniczającymi emisje gazów cieplarnianych (Bedir, Yilmaz 2016, s. 97–110; Jeżowski 2017, s. 45–64). Ponadto gospodarka niskoemisyjna wiąże się z usuwaniem odpadów w sposób minimalizujący wpływ na środowisko (Chariri 2021; Dzikuc i in. 2021, s. 22). Realizacja koncepcji zrównoważonego rozwoju w przedsiębiorstwach ma charakter etapowy (rysunek 13.).

Rysunek 13.

Etapy realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju w przedsiębiorstwach

Źródło: Kowalska, Misztal (2019, s. 21).

Na początku przedsiębiorstwa dążą do redukcji emisji zanieczyszczeń szkodliwych substancji do środowiska naturalnego. Działania te mają charakter prewencyjny, ponieważ są ukierunkowane na zmniejszenie negatywnego wpływu działalności przed ich powstaniem (Hart 1995, s. 986–1014). Następnie przedsiębiorstwa dokonują analizy cyklu życia produktu pod kątem jego wpływu na środowisko naturalne we wszystkich fazach jego istnienia. Dotyczą one takich aspektów, jak zredukowanie zużycia zasobów w czasie produkcji, zmniejszenie emisji szkodliwych substancji oraz stworzenie produktu przyjaznego dla środowiska naturalnego. Firmy na tym etapie wdrażają system zarządzania środowiskowego i mają kontrolę nad procesem produkcyjnym. Końcowym etapem realizacji zrównoważonego rozwoju przez firmy jest ich kooperacja w ramach łańcucha produkcji. Współpraca ta jest ukierunkowana na maksymalizację efektywności wykorzystania zasobów naturalnych (Zuzek, Mickiewicz 2014, s. 199–200, Zuzek 2018b). Realizacja koncepcji rozwoju zrównoważonego ma poziomie przedsiębiorstwa w Polsce polega zatem na wdrażaniu systemów zarządzania środowiskowego, poszukiwaniu i tworzeniu techniczno-ekonomicznych warunków do wykorzystywania alternatywnych surowców oraz odnawialnych źródeł energii i prowadzeniu programów proekologicznych. Cele polityki ekologicznej muszą być osiągnięte przez zachęcenie i motywowanie zanieczyszczających do wprowadzania zmian i zachowań w stosunku do środowiska lub dzięki redystrybucji środków finansowych, które są gromadzone na specjalnych funduszach (Mazur-Wierzbicka 2007b, s. 63).

3. Rola świadomości ekologicznej w zarządzaniu przedsiębiorstwem w świetle wyników badań

3.1. Charakterystyka badanej próby

Część empiryczna monografii została opracowana na podstawie wyników badań ankietowych przeprowadzonych w 2020 r. Ankiety skierowano do wybranych 200 przedsiębiorców w województwie warmińsko-mazurskim. O udział w badaniu poproszono osoby na stanowisku kierowniczym lub wyznaczone osoby przez dyrekcję, które są odpowiedzialne za badany aspekt środowiskowy. W efekcie podjętych działań otrzymano informacje od 74 przedsiębiorstw z sektora MŚP, w tym 30 mikroprzedsiębiorstw, 37 małych przedsiębiorstw oraz 7 średnich przedsiębiorstw.

Za pomocą poczty elektronicznej i tradycyjnej rozesłano zaproszenia do udziału w badaniu wraz z dołączonym formularzem ankiety. Przy celowym doborze próby badawczej posłużono się informacjami dotyczącymi wielkości przedsiębiorstw oraz przynależności do sektora MŚP. Pod uwagę brano jednostki organizacyjne prowadzące zarejestrowaną działalność gospodarczą, niebędące w upadłości ani w likwidacji, działające na terenie województwa warmińsko-mazurskiego w 2020 r.

Kwestionariusz ankiety obejmował dwie części. Pierwsza z nich zawierała 14 zamkniętych pytań podzielonych na bloki tematyczne, które dotyczyły strategii proekologicznych. Wśród nich wyróżnia się problematykę świadomości oraz postaw proekologicznych ankietowanych przedsiębiorców, rodzaje czynników wpływających na środowisko, powody wdrażania strategii proekologicznych, czynniki i bariery ograniczające prowadzenie strategii proekologicznych oraz motywów i efekty działań przyjętych strategii. Do oceny świadomości i postaw proekologicznych przedsiębiorstw zastosowano pięciopunktową skalę semantyczną. Natomiast odpowiedzi na pytania dotyczące czynników, barier, motywów oraz efektów działań przyjętych strategii proekologicznych respondenci udzielali przez ustosunkowanie się do stwierdzeń na siedmiostopniowej skali Likerta. Zdecydowana dez-

aprobata odzwierciedlała na kwestionariuszu ocenę 1, a zdecydowana zgodność z danym stwierdzeniem to ocena 7.

Druga część kwestionariusza, zawierająca 5 pytań zamkniętych, dotyczyła cech socjo-demograficznych analizowanych przedsiębiorców oraz charakterystyki przedsiębiorstwa pod względem jego wielkości i przynależności do sektora. W badaniach zastosowano również metodę porównań. Otrzymane wyniki zestawiono z badaniami zawartymi w raportach i opracowaniach przygotowanych przez różne instytucje i innych autorów.

Ankietywanie zostało przeprowadzone za pomocą aplikacji Formularze Google oraz w wersji papierowej na życzenie respondenta. W przypadku ankiety elektronicznej udostępniono w korespondencji wygenerowany link. Do przeprowadzenia analizy statystycznej wykorzystano mierniki, takie jak: podział strukturalny próby, średnia klasyczna, wariancja, odchylenie standardowe oraz współczynnik korelacji. Dla współczynnika korelacji został przyjęty poziom istotności 95% (poziom ufności $\alpha=0,05$). Wykorzystano tabelaryczno-opisową i graficzną formę prezentacji danych.

W badaniu uczestniczyło 74 menedżerów i kierowników przedsiębiorstw z województwa warmińsko-mazurskiego. Strukturę badanej próby przedstawiono w tabeli 2.

Tabela 2.

Charakterystyka badanej próby

Wyszczególnienie	Liczba respondentów	Odsetek respondentów
	płeć	
kobiety	40	54,05
mężczyźni	33	44,59
	wiek	
do 25 lat	8	10,81
od 25 do 39 lat	22	29,73
od 40 do 55 lat	33	44,59
powyżej 56 lat	11	14,86
	wykształcenie	
podstawowe	4	5,41
zasadnicze zawodowe	16	21,62
średnie	28	37,84
wyższe	26	35,14
	wielkość przedsiębiorstwa	
mikro (do 9 pracowników)	30	40,54
małe (10–49 pracowników)	37	50,00
średnie (50–249 pracowników)	7	9,46

Wyszczególnienie	Liczba respondentów	Odsetek respondentów
rodzaj przedsiębiorstwa ze względu na prowadzoną działalność		
przemysłowe	29	34,94
budowlane	5	6,02
rolnicze	7	8,43
transportowe	6	7,23
usługowe	21	25,30
handlowe	15	18,07

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Wśród wszystkich badanych podmiotów 34,94% stanowili przedsiębiorcy z jednostek przemysłowych, 25,30% usługowych i 18,07% z handlowych. Menedżerami małych przedsiębiorstw było 50%. Pozostała grupa 9,46% należała do przedsiębiorców zarządzających średnimi przedsiębiorstwami. Wśród badanej próby w przedsiębiorstwach odpowiedzialne za jego zarządzanie były kobiety (54,05 %) przeważnie w wieku od 40 do 55 lat (45%) i mające wyższe wykształcenie (35 %). Udział mężczyzn natomiast stanowił 44,59% badanej próby. Największy odsetek mężczyzn odpowiedzialnych za zarządzanie w danych podmiotach gospodarczych dotyczył osób w wieku od 40 do 55 lat (45,45%) ze średnim wykształceniem (42,42%). W badanej próbie dominowały osoby z wykształceniem średnim (38%) oraz wyższym (35%). Powyższe informacje skłaniają do stwierdzenia, iż osoby na stanowiskach odpowiedzialnych za aspekt środowiskowy w zarządzaniu przedsiębiorstwem to wykształceni menedżerowie w średnim wieku, posiadający doświadczenie w branży.

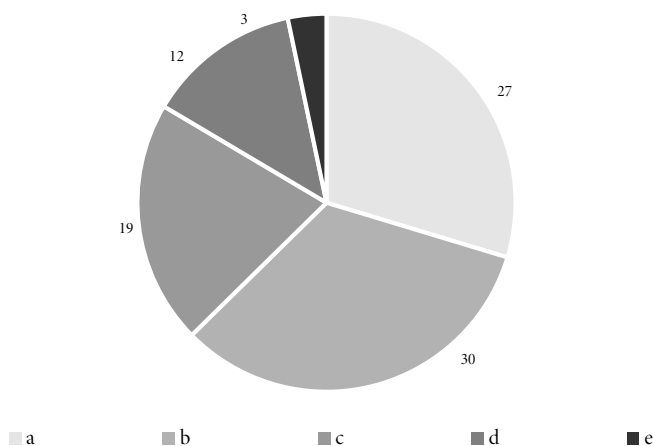
3.2. Ocena świadomości proekologicznej przedsiębiorców

Z literatury przedmiotu wynika, że wiele przedsiębiorców nie zdaje sobie sprawy z tego, jak ich działalność może wpłynąć na środowisko. Menedżerowie zwłaszcza niewielkich rozmiarów przedsiębiorstw są przekonani, że ich działalność ma raczej znikomy wpływ, bądź w ogóle nie wpływa na środowisko. Jednak dane statystyczne dowodzą, że przedsiębiorcy z sektora małych i średnich przedsiębiorstw (MŚP) odgrywają istotną rolę w większości gospodarek świata, w tym także Polski. Z raportu przygotowanego w 2020 r. wynika, że sektor MŚP (mikro, małych i średnich przedsiębiorstw) stanowi przeważającą większość firm w Polsce — 99,8%. Wśród nich najliczniejszą grupą (96,7%; 2,08 mln) są mikroprzedsiębiorstwa (*Raport... 2020*). Sektor MŚP, podobnie jak duże firmy, może oddziaływać na środowisko, niekoniecznie w sposób indywidualny, lecz poprzez całkowity wpływ wszystkich sektorów. Działalność sektora mikro-, małych i średnich przedsiębiorstw to poważne zagrożenie dla środowiska. Z tego względu pierwszą kwestią poruszoną w badaniu była ocena poziomu świadomości przedsiębiorców w województwie warmińsko-mazurskim oraz kwestia wpływu prowadzonej działalności na środowisko. Otrzymane wyniki świadczą o wysokiej świadomości badanych przedsiębiorców w kwestii wpływu prowadzonej działalności na środowisko.

Z zaprezentowanych na rysunku 14. danych wynika, że znaczna część respondentów jest zgodna co do bardzo dużego (27%) i dużego (30%) wpływu na środowisko przez prowadzoną działalność. Wśród badanych znaleźli się również przedsiębiorcy, którzy uważali, że ich działalność ma średni (19%) lub mały (12%) wpływ. Nadal jednak istnieje grupa przedsiębiorców (3%) przekonanych, że ich działalność w ogóle nie ma wpływu na środowisko. Brak tej wiedzy może stanowić duże zagrożenie dla środowiska naturalnego oraz podważać prawidłowość i skuteczność wielu działań na rzecz ochrony środowiska. Należy również zaznaczyć, że pozytywny obraz, jaki wyłania się z wypowiedzi przedsiębiorców, może być nieco zniekształcony. Po pierwsze, część kierujących firmami może nie mieć świadomości oddziaływania jednostek, którymi zarządzają na środowisko i z tego właśnie powodu deklaruje brak wpływu lub zaniża jego wartość. Po drugie, część firm może z premedytacją ukrywać pewne niewygodne informacje.

Rysunek 14.

Deklaracje badanych odnośnie wpływu prowadzonej działalności na środowisko (% wskazań)

Uwagi:

a – bardzo duży wpływ, b – duży wpływ, c – średni wpływ, d – mały wpływ, e – brak wpływu.

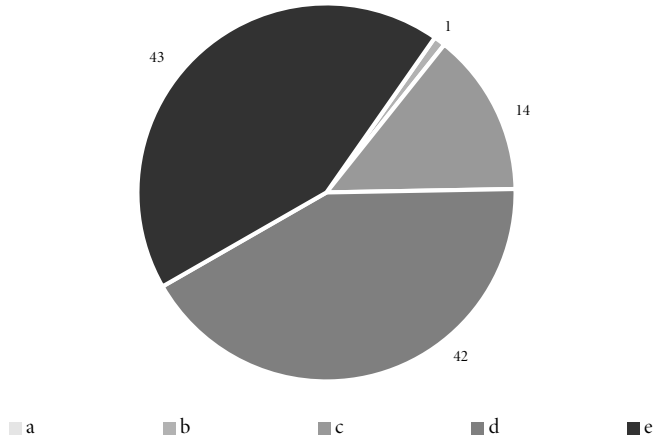
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Zupełnie inne wyniki otrzymano w badaniu przeprowadzonym przez Fundację Partnerstwo dla Środowiska w 2008 r. Wśród badanej próby polskich przedsiębiorców z sektora MŚP niespełna 70% uznało, że prowadzona przez nie działalność miała niewielki wpływ na środowisko, a 7% w ogóle nie zauważała tego wpływu (Zbaraszewski 2010, s. 527).

Kolejną kwestią poruszoną w badaniu była ocena świadomości proekologicznej przedsiębiorców. Respondentów poproszono o określenie, czy prowadzona działalność może przyczynić się do poprawy stanu środowiska naturalnego. Rozkład procentowy uzyskanych odpowiedzi przedstawiono na rysunku 15.

Rysunek 15.

Deklaracje badanych odnośnie świadomości, iż działalność przedsiębiorstwa może przyczynić się do poprawy stanu środowiska naturalnego (% wskazań)

Uwagi:

a – zdecydowanie nie, b – raczej nie, c – nie mam zdania, d – raczej tak, e – zdecydowanie tak.

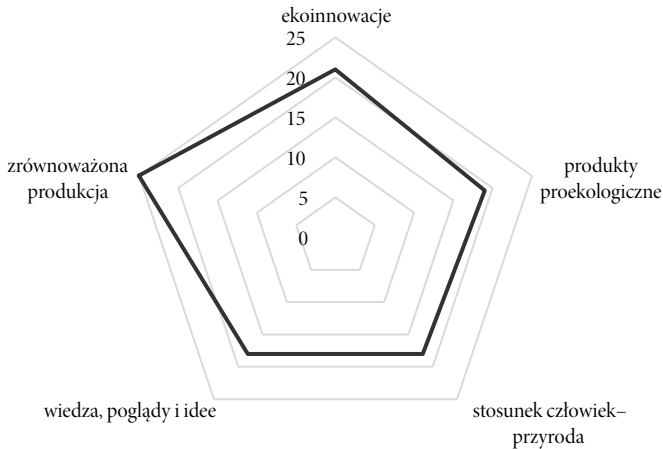
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Wśród otrzymanych odpowiedzi dominowały stwierdzenia „zdecydowanie tak” – 43% oraz „raczej tak” – 42%. Tylko 14% badanych przedsiębiorców nie miało zdania na ten temat, co wskazuje na to, że wciąż niektórzy menedżerowie firm z sektora MŚP nie są w pełni świadomi wpływu na otoczenie w postaci poprawy stanu środowiska naturalnego. Natomiast dominacja aprobaty uzyskanej w odpowiedziach świadczy o wysokiej świadomości przedsiębiorców co do wpływu przyjętego sposobu zarządzania na poprawę stanu środowiska naturalnego. Dowodzi to, że wzrasta poziom świadomości ekologicznej wśród przedsiębiorców. Tylko 1% wszystkich badanych nie posiada tej świadomości. Przedsiębiorców poproszono dodatkowo o ustosunkowanie się do stwierdzenia, czy działalność każdego z nas (jednostki) może przyczynić się do poprawy stanu środowiska naturalnego. Średnia otrzymana ze wszystkich deklaracji ukształtowała się na poziomie $5,12 \pm 0,34$, co również potwierdza wysoką świadomość ekologiczną menedżerów biorących udział w badaniu.

Istotne znaczenie w przeprowadzonym badaniu miał sposób, w jaki przedsiębiorcy z województwa warmińsko-mazurskiego pojmują pojęcie świadomości ekologicznej. Strukturę wskazanych pojęć, z jakimi świadomość ekologiczna została utożsamiona, przedstawiono na rysunku 16.

Rysunek 16.

Określenie pojęcia świadomości proekologicznej przez przedsiębiorców w województwie warmińsko-mazurskim (% wskazań)

Uwagi:

Respondenci mieli możliwość wyboru kilku odpowiedzi.

Zródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Pojęcie świadomości ekologicznej przez przedsiębiorców najczęściej było rozumiane jako zrównoważona produkcja (25% wskazań), eko-innowacje (21% wskazań), produkty ekologiczne (18% wskazań). Natomiast pojęcia wiedzy, poglądów i idei oraz stosunku człowiek–przyroda były wskazane za tożsame ze świadomością ekologiczną przez 17% badanych. W literaturze przedmiotu natomiast świadomość ekologiczna jest najczęściej pojmowana jako poglądy, wiedza, wyobrażenia i zachowanie względem środowiska naturalnego jednostki i grup społecznych (Kiełczewski 2001, s. 163). Pojawia się zatem pewna rozbieżność między pojmowaną przez przedsiębiorców świadomością ekologiczną a tą zdefiniowaną w literaturze.

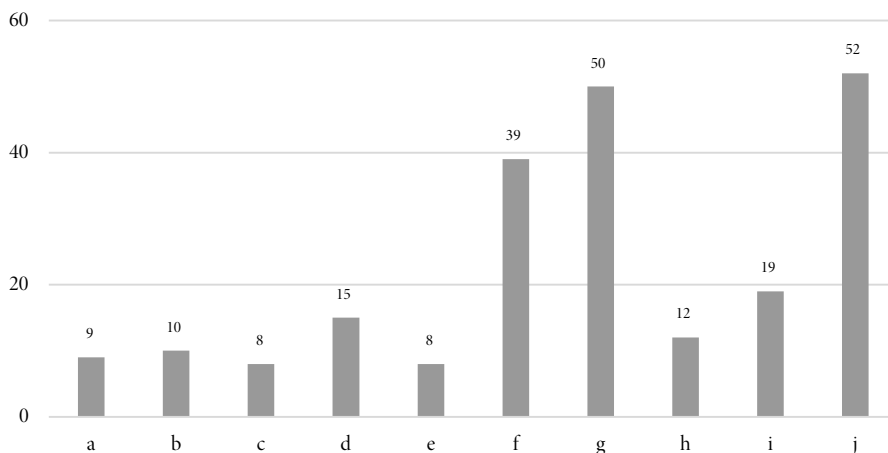
3.3. Czynniki wpływające na środowisko i zarządzanie proekologiczne w przedsiębiorstwach

Przedsiębiorcy prowadzą swoją działalność głównie z przesłanek ekonomicznych. Nie da się oddzielić podejmowanych działań ekonomicznych od kwestii związanych ze środowiskiem. Działania te mogą mieć znaczący wpływ na środowisko z kilku powodów. Po pierwsze, proces produkcyjny nie jest możliwy bez zastosowania surowców, zużycia wody i energii. Po drugie, czynności, takie jak: pakowanie, konserwacja i transport mają również znaczący wpływ na środowisko naturalne. Natomiast wytworzone produkty stają się po konsumpcji odpadami, które wymagają składowania, co wpływa negatywnie na środowisko naturalne. Z tego powodu kolejną poruszoną kwestią w badaniach było określenie rodzajów czynni-

ków, które mogły mieć wpływ na środowisko, według przedsiębiorców w województwie warmińsko-mazurskim. Najczęściej wybieranymi czynnikami były: powstanie odpadów wymagających składowania oraz znaczne zużycie energii. Znaczne zużycie wody to czynnik, który również często według menedżerów miał wpływ na środowisko (rysunek 17.).

Rysunek 17.

Rodzaje niekorzystnych wpływów przedsiębiorstw na środowisko (liczba wskazań)

Uwagi:

Respondenci mieli możliwość wyboru kilku odpowiedzi.

a — niekorzystny wpływ na estetykę otoczenia, b — ingerencja w krajobraz, c — emisja zapachu, d — emisja hałasu, e — emisja pyłów, f — znaczne zużycie wody, g — powstanie odpadów wymagających składowania, h — emisja gazów, i — emisja ścieków, j — znaczne zużycie energii.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Zużycie energii elektrycznej stanowi najistotniejszy rodzaj wpływu przedsiębiorstwa na środowisko (52 wskazania — ponad 70% badanych). Wraz z rosnącą ilością powstających odpadów, które wymagają składowania (67% próby), respondenci wskazywali znaczne zużycie wody (39 wskazań). Do bezpośrednio mniej zauważalnych wpływów zaliczono emisję ścieków, gazów, zapachu, hałasu i pyłów, które nie były uznawane za negatywne wpływy na środowisko oraz niekorzystny wpływ na estetykę otoczenia.

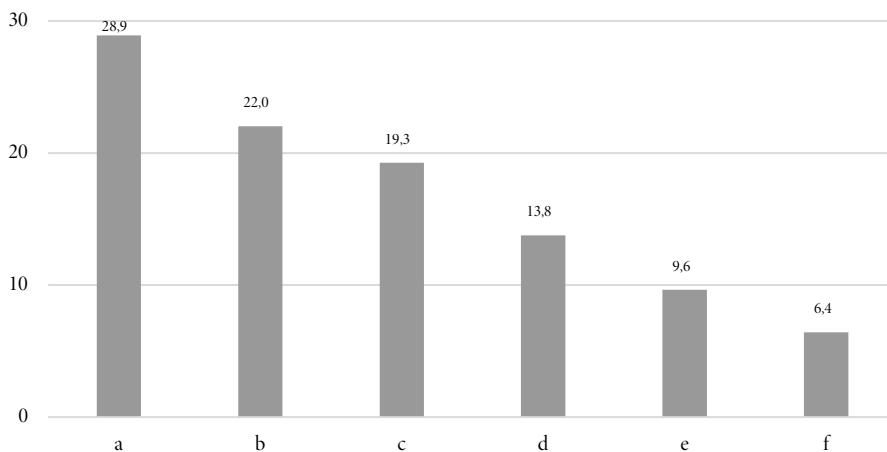
Dla porównania w badaniu dotyczącym wpływu mikro i małych przedsiębiorstw na środowisko naturalne i ich działania na rzecz zrównoważonego rozwoju przeprowadzonym w 2014 r. wśród 50 przedsiębiorców z Polski — 20% wskazało zużycie energii, a 12,5% wytwarzanie odpadów i opakowań będących odpadami jako negatywny wpływ na środowisko naturalne. Jako dodatkowy negatywny czynnik zostało uwzględnione również użytkowanie samochodów (4% badanych przedsiębiorstw) (Kubicka, Kupczyk 2015, s. 7). Z kolei w badaniu małopolskich przedsiębiorstw najczęściej wskazanym działaniem mającym wpływ na środowisko było zużycie energii (78%), wody (73%) i emisja ścieków (67%). Natomiast

znacznie rzadziej wybrano produkcję odpadów wymagających składowania jako czynnik wpływu środowiskowego przedsiębiorstw (36%) (Adamczyk i in. 2016, s. 22).

Współcześni przedsiębiorcy traktują wiedzę jako źródło przewagi konkurencyjnej. Wiedza stała się zasobem organizacji, a jej ciągłe pozyskiwanie i wykorzystanie jest niezbędne do prawidłowego funkcjonowania i stwarza warunki do rozwoju przedsiębiorstw. Mówiąc o wiedzy w organizacji, należy zastanowić się, w jaki sposób należy ją pozyskać oraz z jakich źródeł, żeby rzeczywiście stanowiła pełnowartościowe zastosowanie podczas rozwoju organizacji (Franke 2016, s. 106). Źródła wiedzy, z jakich przedsiębiorcy uzyskują informację o działaniach ekologicznych, to istotna kwestia w zarządzaniu. O skuteczności podjętych działań i poziomie wiedzy świadczą m.in. kompetencje i wiarygodność wykorzystanych źródeł. Najpopularniejszym źródłem pozyskania informacji na tematy ekologiczne przez przedsiębiorców jest internet (29%). Podobnie często menedżerowie z województwa warmińsko-mazurskiego zasięgają tych informacji z mediów (22,02%) (rysunek 18.). Ponadto między źródłem informacji, jakim jest internet i inne media istnieje silna korelacja na poziomie 0,71. Respondenci, którzy pozyskiwali wiedzę z internetu, poszerzali ją o informacje przekazywane w innych mediach. Nie jest to pozytywna sytuacja, ponieważ należy zwrócić uwagę na rzetelność przekazywanych informacji w tych źródłach.

Rysunek 18.

Źródła informacji na tematy ekologiczne w przedsiębiorstwie (% wskazań)

Uwagi:

Respondenci mieli możliwość wyboru kilku odpowiedzi.

a – internet, b – inne media, c – urzędy/institucje, d – szkoła/uczelnia, e – osobiste doświadczenia, f – współpraca z organizacjami.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Obecnie w sferze publicznej można spotkać się z dużą liczbą tzw. *fake newsów*, nie-domówień, przeinaczeń i przekłamań, których przyczyną jest pobieranie informacji z niezrzetelnych źródeł (Woźniak-Zapór 2017, s. 99–100). Z tego powodu prawie co piąty

menedżer zasięga informacji w urzędach i instytucjach, a około 14% respondentów wiedzę tę pozyskało ze szkół i uczelni. Świadczyć o tym może fakt, iż zdecydowana większość badanej próby to osoby z wykształceniem średnim i wyższym. Tak niski odsetek odpowiedzi wskazujących na szkołę i uczelnię jako źródło wiedzy ekologicznej jest dość niepokojący. Kształtowanie świadomości ekologicznej oraz wzrost jej poziomu jest bowiem silnie powiązany z posiadaną wiedzą. Wiedza ta powinna być wpajana od początku edukacji społeczeństwa. Dlatego, aby budować świadomość ekologiczną, powinno się realizować ustawiczną edukację nie tylko dzieci i młodzieży, ale również osób dorosłych (Hłobił 2010, s. 87–94). Wychowanie człowieka, który jest wrażliwy na otaczające go piękno przyrody oraz umiejącego ocenić jej zagrożenia wynikające z działalności człowieka, jest ogromnym wyzwaniem edukacyjnym. Dlatego należy połączyć w mądry sposób edukację, gospodarkę i politykę z inicjatywami obywatelskimi, aby rozwiązać najważniejsze zagrożenia ekologiczne (Wysocki 2019, s. 56).

Osobiste doświadczenia to kolejne źródło informacji wskazane przez respondentów. Z najmniejszą popularnością wytypowano współpracę z organizacjami (6,42% wskazań) jako źródło pozyskiwania wiedzy na tematy ekologiczne. Przyczyną tego może być brak chęci nawiązywania kontaktów z organizacjami wspierającymi ochronę środowiska. Przedsiębiorcy powinni zwrócić uwagę na ten problem. Menedżerowie, którzy biorą odpowiedzialność za wpływ na środowisko, często podejmują działania proekologiczne poprzez współpracę z organizacjami pozarządowymi i innymi interesariuszami. Zwłaszcza współpraca wiąże się z angażowaniem pracowników z trzeciego sektora i pozwala na realizację zamierzonych celów, co jest cenione przez społecznie odpowiedzialne firmy (Dargas-Miszczak 2017, s. 164).

W badaniu przeprowadzonym w 2016 r. dotyczącym poziomu świadomości ekologicznej 150 przedsiębiorców z MŚP z województwa małopolskiego również najpopularniejszym źródłem informacji był internet (60%) (Zuzek 2017b, s. 166–167). Natomiast urzędy i instytucje to znacznie częściej wybierane źródło informacji (60%) w województwie małopolskim w porównaniu z województwem warmińsko-mazurskim (19%). Zauważono, że mimo szerokiej dostępności do zdobywania wiedzy i dodatkowych kwalifikacji, zainteresowanie przedsiębiorców w tym zakresie nie jest wystarczające. Około 30% osób wyraziło chęć uczestniczenia w różnego rodzaju szkoleniach, a ponad 50% nie było w stanie określić, czy chciałoby poszerzyć tę wiedzę.

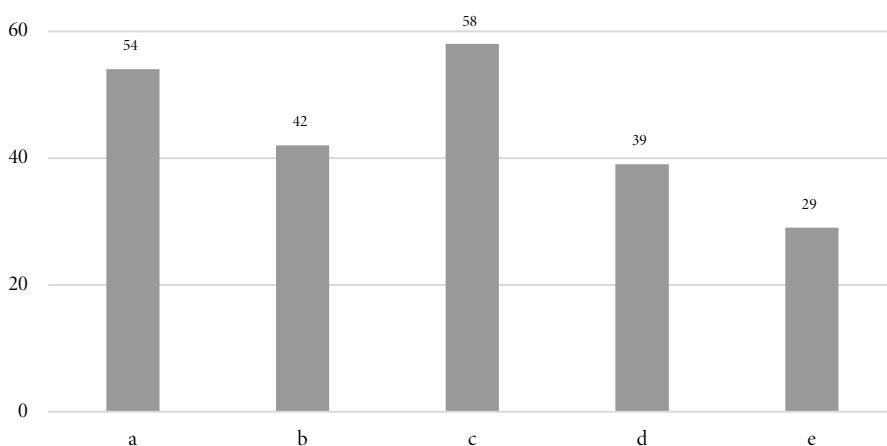
Mimo wysokiej świadomości proekologicznej badanych przedsiębiorców z województwa warmińsko-mazurskiego, ponad 40% nie podejmuje działań w tym kierunku. Bierność w tym zakresie wynika z szeregu czynników które ograniczają podejmowanie działań proekologicznych w przedsiębiorstwie (rysunek 19.).

Nie wszyscy przedsiębiorcy są gotowi na wprowadzenie systemu zarządzania wiedzą ekologiczną lub zarządzania kompetencjami ekologicznymi. Menedżerowie powinni być otwarci na nowe działania, zmiany i powinni zadbać o szeroki dostęp do informacji wszystkich pracowników. Przedsiębiorcy często zdają sobie sprawę z wagi zarządzania wiedzą ekologiczną we współczesnym świecie, mimo to nie mają wystarczającej wiedzy jak należałoby to robić i jakie podjąć kroki. Najczęściej wymienionym przez menedżerów czynnikiem ograniczającym podejmowanie działań ekologicznych w przedsiębiorstwie jest brak

wystarczającej wiedzy (58 wskazań). W małych firmach przedsiębiorcy niechętnie wydają pieniądze na ochronę środowiska, nie posiadają na ten cel funduszy. Według menedżerów podejmowanie działań ekologicznych wiąże się ze wzrostem kosztów (54 wskazania) w modernizację technologii lub wprowadzeniem rozwiązań innowacyjnych. Te podmioty przede wszystkim chętnie inwestują w systemy niedrogie, łatwe do instalacji i użytkowania, a niekoniecznie spełniające wszystkie normy dotyczące ochrony środowiska. Ograniczone możliwości podejmowania działań przez aspekt finansowy oraz brak zainteresowania problemem według przedsiębiorców z województwa warmińsko-mazurskiego to kolejne czynniki, które uniemożliwiają podejmowanie działań ekologicznych.

Rysunek 19.

Główne czynniki ograniczające podejmowanie działań ekologicznych w przedsiębiorstwie (liczba wskazań)

Uwagi:

Respondenci mieli możliwość wyboru kilku odpowiedzi.

a — wzrost kosztów, b — ograniczone możliwości podejmowania działań, c — brak wystarczającej wiedzy, d — niechęć do zmiany przyzwyczajeń, e — brak zainteresowania problemem.

Zródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Do podobnego wniosku doszła Słupik (2014, s. 85) w badaniu sondażowym przeprowadzonym w 2013 r. w ramach badań statutowych Katedry Zarządzania Ochroną Środowiska Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, które dotyczyło rozwoju rynku dóbr i usług ekologicznych na badanym obszarze. Stwierdzono, że w podejściu respondentów brakuje większego zaangażowania w problemy ekologiczne. Natomiast badane podmioty deklarowały chęć inwestowania w rozwiązania technologiczne lub organizacyjne sprzyjające ochronie środowiska.

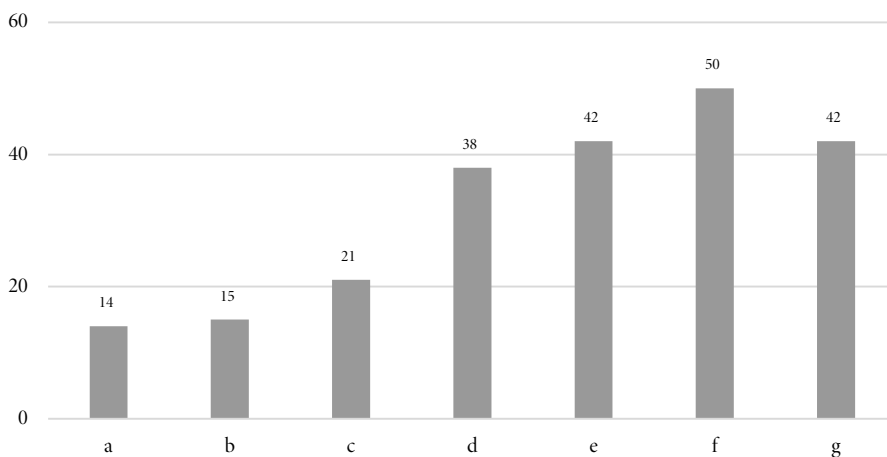
Podobne wyniki uzyskano w badaniu dotyczącym oceny poziomu świadomości ekologicznej przedsiębiorców z województwa małopolskiego w 2016 r. Według przeprowadzonego badania brak podejmowanych działań przez przedsiębiorców z województwa

małopolskiego może wynikać z wielu czynników. Jednym z głównych było generowanie zbyt dużych kosztów, które wynikałyby z realizacji działań tego typu, a także brak wystarczającej wiedzy na ten temat (Zuzek 2017b, s. 166–167).

Przedsiębiorcy swoje działania proekologiczne podejmują dzięki wpływowi jednostek, z których zdaniem liczą się menedżerowie i kierownicy firm. Deklaracje o głównych jednostkach, które wpływają na zainteresowanie działaniami proekologicznymi zostały przedstawione na rysunku 20.

Rysunek 20.

Główne jednostki wpływające na zainteresowanie przedsiębiorstw działaniami proekologicznymi (liczba wskazań)

Uwagi:

Respondenci mieli możliwość wyboru kilku odpowiedzi.

a – doradcy/konsultanci, b – władze lokalne, c – klienci/partnerzy handlowi, d – okoliczni mieszkańcy, e – pracownicy firmy, f – organizacje ekologiczne, g – inspektorzy ochrony środowiska.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Do grupy jednostek wywierających największy wpływ na zainteresowanie przedsiębiorców działaniami na rzecz ochrony i poprawy środowiska należą organizacje ekologiczne (50 wskazań), inspektorzy ochrony środowiska i pracownicy firmy (42 wskazań). Na zarządzanie firmą w sposób proekologiczny znaczny wpływ mają również okoliczni mieszkańcy (38 wskazań). Zaskakująco rzadko respondenci wytypowali w tej kwestii klientów (21 wskazań), władze lokalne (15 wskazań) oraz doradców (14 wskazań).

3.4. Podstawowe działania i strategie proekologiczne

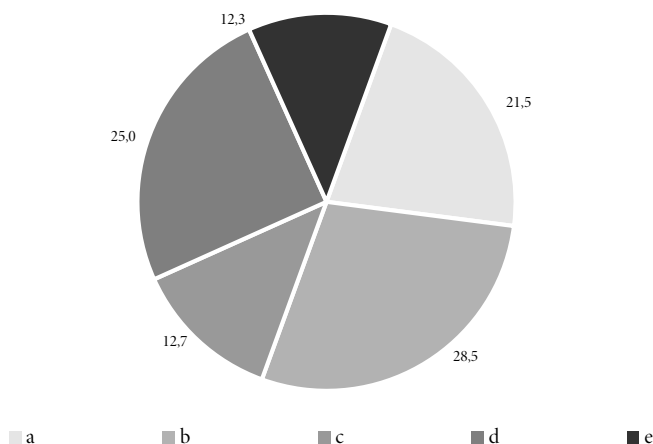
Coraz częściej wpływ małych i średnich przedsiębiorstw stanowi przedmiot rozmaitych analiz empirycznych. Jednak ze względu na stopień uciążliwości oraz skomplikowania tego

zagadnienia nie istnieje metoda w pełni obiektywna, która pozwoli na określenie szczegółowego udziału sektora MŚP w degradacji środowiska naturalnego w postaci np. zanieczyszczenia wód, powietrza. Dlatego kluczem do osiągnięcia sukcesu w postaci poprawy stanu środowiska naturalnego jest podejmowanie przez przedsiębiorstwa działań w zakresie proekologicznych zachowań (Januszewska i in. 2011, s. 178–179). Z tego powodu kolejnym obszarem badań było określenie rodzajów i typów przyjętych działań podstawowych i strategii proekologicznych w przedsiębiorstwie. Wśród najczęściej występujących w literaturze przedmiotu podstawowych działań proekologicznych były takie jak: redukcja odpadów, segregacja, wykorzystanie ekologicznych półproduktów, zoptymalizowanie zużycia energii i zasobów oraz korzystanie z materiałów, które są przyjazne środowisku naturalnemu.

Do najczęściej praktykowanych przez przedsiębiorców z województwa warmińsko-mazurskiego podstawowych działań proekologicznych należy segregacja powstałych odpadów – 28,51 %. Natomiast co czwarty respondent określił optymalizację zużycia energii i zasobów, np. przez wprowadzenie energooszczędnych źródeł światła. Ponad co piąty (21,49 %) wybrał za podstawowe działanie redukcję ilości odpadów (rysunek 21.).

Rysunek 21.

Podstawowe działania proekologiczne prowadzone w przedsiębiorstwie (% wskazań)

Uwagi:

Respondenci mieli możliwość wyboru kilku odpowiedzi.

a – redukcja ilości odpadów, b – segregacja powstałych odpadów, c – korzystanie z półproduktów ekologicznych przy produkcji towarów i świadczeniu usług, d – optymalizacja zużycia energii i zasobów, e – korzystanie z materiałów przyjaznych środowisku naturalnemu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Wynika z tego, że prawie 70–80% badanych nie podejmuje podstawowych działań proekologicznych. Tylko nieznaczna część respondentów korzysta z półproduktów ekologicznych przy produkcji towarów i świadczeniu usług oraz materiałów przyjaznych środowisku naturalnemu. Natomiast nieco odmienne zjawisko zaobserwowano w Raporcie z Badań

Spółecznych (2011 r.), które zostały zrealizowane ze środków Programu Operacyjnego Fundusz Inicjatyw Obywatelskich. Wśród małych i średnich przedsiębiorstw regionu zachodniopomorskiego ponad 40% stanowią działania zmierzające do ograniczenia zużycia wody i energii. Podobny procent wskazań zarówno w województwie warmińsko-mazurskim, jak i zachodniopomorskim dotyczył zbiórki materiałów i segregacji odpadów, np. poprzez oddzielne pojemniki na szkło i plastik¹.

Oprócz wspomnianych wyżej podstawowych działań proekologicznych w przedsiębiorstwie można również wymienić nieco bardziej złożone, które zostały ujęte w badaniu dotyczącym proekologicznych zachowań małopolskich firm i ich działań w ramach społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw (SOP), które zostało przeprowadzone przez Małopolskie Obserwatorium Rozwoju Regionalnego w 2016 r. Dotyczyły one remontów budynków i infrastruktury, czyli termomodernizacji (ocieplenie), zakupu nowych technologii lub ich modernizacji w celach proekologicznych, bądź odzysku ciepła ze spalin i urządzeń chłodniczych. Tego rodzaju działania wymagają niestety znacznych nakładów finansowych.

Porównanie podstawowych działań proekologicznych w przekroju rodzajowym prowadzonej działalności przez ocenianych przedsiębiorców z województwa warmińsko-mazurskiego przedstawiono w tabeli 3.

Tabela 3.

Stosowane podstawowe działania proekologiczne w przedsiębiorstwach w przekroju rodzajowym (% wskazań)

Rodzaj działania proekologicznego	Rodzaj przedsiębiorstwa					
	przemysłowe	budowlane	rolnicze	transportowe	usługowe	handlowe
redukcja ilości odpadów	100	100	29	33	58	67
segregacja powstałych odpadów	100	80	86	50	90	87
korzystanie z półproduktów ekologicznych przy produkcji towarów i świadczeniu usług	93	–	100	17	14	10
optymalizacja zużycia energii i zasobów	100	60	57	83	57	60
korzystanie z materiałów przyjaznych środowisku naturalnemu	83	–	29	–	10	13

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Z otrzymanych deklaracji wynika, iż działania proekologiczne w przedsiębiorstwach są zróżnicowane. Rozbieżność stosowanych czynności wynika z odmiennej specyfiki działalności każdej z badanych jednostek oraz poziomu zaangażowania firm w ochronę środowiska. Z tego powodu w przemyśle wszystkie czynności zostały wskazane przez niemal wszystkie jednostki. Świadczy to o najwyższym poziomie świadomości ekologicznej menedżerów firm przemysłowych w sektorze MŚP w badanym województwie. Pakiet działań

¹ <http://docplayer.pl/8065610-Mali-i-sredni-przedsiębiorcy-regionu-zachodniopomorskiego-wobec-społecznej-odpowiedzialności-biznesu.html> (dostęp: 02.06.2021).

proekologicznych w pozostałych rodzajach przedsiębiorstw był znacznie rzadziej praktykowany. W firmach budowlanych najczęściej działania poprawiające wpływ na środowisko dotyczyły redukcji ilości odpadów i ich segregacji. Wybór tych działań wynika z charakteru prowadzonej działalności oraz przymusu prawnego. Przedsiębiorcy dążą również do optymalizacji zużycia energii i zasobów, co może wiązać się z dodatkowym benefitem w postaci redukcji kosztów i osiągnięciem w rezultacie wyższym zyskiem. Niestety żaden z badanych przedsiębiorców z branży budowlanej nie korzystał z materiałów przyjaznych środowisku i nie wykorzystywał półproduktów ekologicznych. Menedżerowie powinni zwrócić większą uwagę na ten problem, ponieważ to właśnie ekologia stanowi kluczowe wyzwanie dla budownictwa przyszłości.

W raporcie przygotowanym przez ASM pt. *Budownictwo innowacje. Wizja liderów branży 2025*, zdaniem respondentów ważnym czynnikiem determinującym przyszłość budownictwa jest podnoszenie efektywności energetycznej, stosowanie alternatywnych źródeł energii, poszukiwanie nowych materiałów, redukcja odpadów budowlanych oraz minimalizacja zużycia energii².

Zupełnie inne działania podejmują przedsiębiorstwa rolnicze. Prawie jeden na dziesięciu rolników segreguje powstałe odpady, a co trzeci redukuje ich ilość. Wszystkie jednostki zadeklarowały, że korzystają przy produkcji i świadczeniu usług z półproduktów ekologicznych. Przedsiębiorcy z firm transportowych największą uwagę skupili wokół optymalizacji zużycia energii i zasobów. Dotyczy to zastosowania nowszego taboru, o niższej emisji spalin. Nowe pojazdy są również tańsze w eksploatacji i mniej awaryjne³. Podobny do siebie pakiet działań proekologicznych zastosowali przedsiębiorcy w usługach i handlu. Redukcja ilości powstałych odpadów oraz optymalne zużycie energii i zasobów to najczęściej wybierane działania. Oceniając działalność badanych przedsiębiorców pod względem przyjętych działań proekologicznych, należy zauważyć, że w znacznej części istnieją obszary, charakteryzujące się mniejszym zaangażowaniem. Warto zastanowić się także, w jaki sposób przedsiębiorcy mogliby rozszerzyć działalność na rzecz ochrony środowiska.

O zaangażowaniu przedsiębiorców w aspekt środowiskowy świadczy przyjęta przez kierownictwo strategia i sposób jej realizacji. Od poziomu świadomości ekologicznej zależy typ przyjętej strategii. Im bardziej kadra kierownicza jest świadoma wpływu swoich działań na środowisko, tym bardziej stara się poprawić negatywny wpływ na środowisko oraz przestrzegać wymogów narzuconych przez inne instytucje. Z tego powodu poproszono przedsiębiorców o określenie typu przyjętych strategii proekologicznych. Otrzymane deklaracje przedstawiono na rysunku 22.

Wśród wymienionych strategii największy odsetek deklaracji otrzymał (48,65%) typ obojętny. Ten typ strategii skupia się jedynie na przestrzeganiu tylko koniecznych przepisów dotyczących ochrony środowiska. Prawie co trzeci przedsiębiorca (28,38%) przyjmuje innowacyjny typ strategii z punktu widzenia ochrony środowiska. Polega on na poszukiwaniu nowych technologii, konstrukcji i wyrobów dostosowanych do wymogów ochrony środowiska. Typ defensywny był reprezentowany przez niecałe 19% badanych. Polega on

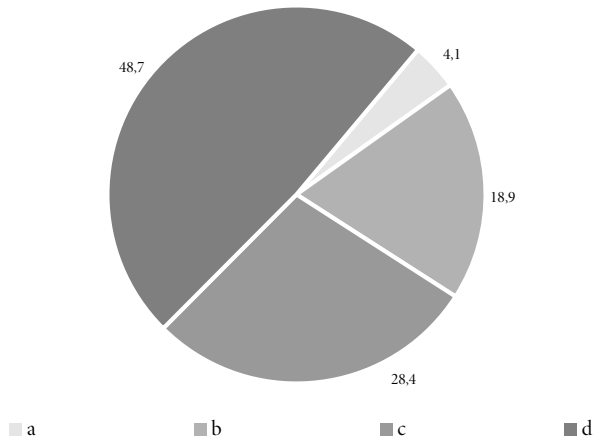
² <https://www.rp.pl/Biznes/306269871-Kluczowe-wyzwania-dla-budownictwa.html> (dostęp: 02.11.2020).

³ <https://www.pb.pl/ekologia-moze-isc-w-parze-z-transportem-669826> (dostęp: 02.11.2020).

na wycofaniu z rynku wyrobów szkodliwych dla środowiska oraz rezygnacji z technologii niespełniających kryteriów ekologicznych. Natomiast typ ofensywny strategii przejawiało tylko 4% badanych. Przyczyna tak niskiego odsetka wynika z faktu, jakim jest trudność w jego wdrożeniu i zastosowaniu. Strategia ta wykorzystuje wszystkie środki do poprawy procesów produkcyjnych pod kątem ochrony środowiska.

Rysunek 22.

Deklaracje respondentów co do przyjętych typów strategii przedsiębiorstw z punktu widzenia ochrony środowiska (% wskazań)

Uwagi:

a – ofensywny, b – defensywny, c – innowacyjny, d – obojętny.

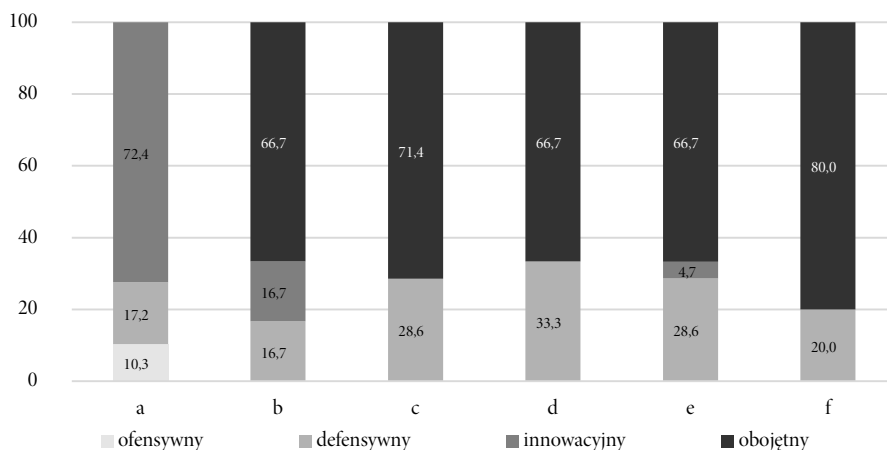
Zródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Na rysunku 23. zaprezentowano przyjęte typy strategii z podziałem na badane sektory przedsiębiorstw MŚP. Najczęściej przedsiębiorcy zastosowali typ obojętny, co nie jest odzwierciedleniem wysokiego poziomu świadomości ekologicznej, który został zadeklarowany przez większość menedżerów. Jedynie przedstawiciele firm przemysłowych nie przyjmowali obojętnego typu strategii.

Wszystkie jednostki przejawiają także typ defensywny na średnim poziomie – 24% w każdym z sektorów, co świadczy o zgodności z wysokim poziomem świadomości ekologicznej menedżerów, ponieważ jest to znacznie szersza działalność na rzecz ochrony środowiska niż w przypadku typu obojętnego. Niewielka część przedsiębiorców z branży budowlanej (17%) i usługowej (5%) przyjmuje typ innowacyjny. Tak niski udział świadczy o problemach związanych z brakiem funduszy na działalność innowacyjną w aspekcie ochrony środowiska. Wśród przedsiębiorców z branży budowlanej aż 67% przejawia obojętny typ strategii. Jedynie 17% menedżerów przyjęło defensywny i innowacyjny typ strategii.

Rysunek 23.

Zestawienie przyjętych strategii proekologicznych w ocenianych przedsiębiorstwach w województwie warmińsko-mazurskim (% wskazań)

Uwagi:

a – przemysłowe, b – budowlane, c – rolnicze, d – transportowe, e – usługowe, f – handlowe.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Typ ofensywny nie był reprezentowany przez żadną z ocenianych firm budowlanych. Największy odsetek typu obojętnego strategii wykazali przedsiębiorcy działający w handlu – aż 80%. Nieco mniejszy odsetek – 71% typu obojętnego strategii zadeklarowali przedsiębiorcy z sektora rolnictwa. Na poziomie 67% obojętny typ strategii przyjęli przedsiębiorcy w sektorze transportowym i usługowym. Tak wysoki średni poziom obojętnego typu strategii przyjętego przez znaczną część przedsiębiorców jest niepokojącym zjawiskiem. Świadczyć może to o tym, że traktują oni ochronę środowiska jako drugorzędną kwestię i tym samym w świadomości menedżerów działalność proekologiczna sprowadza się do generowania dodatkowych kosztów w firmie. Strategie innowacyjne i ofensywne są nazywane strategiami aktywnymi, ponieważ ich działanie jest reakcją na naciski władz i sygnały rynkowe. Natomiast typ obojętny i defensywny to strategie pasywne, gdyż dotyczą jedynie przestrzegania regulacji prawnych (Wiśniewska 2004, s. 94).

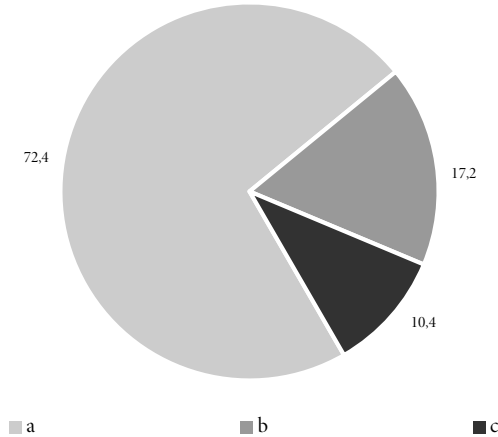
Jednym z najważniejszych sektorów, których skutki działalności wpływają na środowisko, jest przemysł. Wśród badanych przedsiębiorców z województwa warmińsko-mazurskiego 35% to osoby zarządzające w firmach przemysłowych. Największy odsetek stanowiły firmy zatrudniające od 10 do 49 pracowników – 93%, natomiast firmy zatrudniające do 249 pracowników stanowiły 7%. Typy przyjętych strategii proekologicznych przez ten sektor przedstawiono na rysunku 24.

W przyjętej strategii proekologicznej menedżerowie wykazywali najczęściej typ innowacyjny – 72,41% wskazań. Znacznie mniejsza część wykorzystywała typ strategii defensywnej (17,24%) oraz ofensywnej (10,35%). Tak wysoka przewaga strategii typu innowacyjnego wiąże się z ciągłym doskonaleniem technologii i procesu produkcyjnego wy-

korzystywanego w przemyśle. Popularność tego typu strategii w przemyśle jest wyrazem istotnego zaangażowania przedsiębiorców w działania, które będą zapobiegać degradacji środowiska naturalnego.

Rysunek 24.

Typy strategii proekologicznych przyjętych przez badanych przedsiębiorców branży przemysłowej w województwie warmińsko-mazurskim (% wskazań)

Uwagi:

a – innowacyjny, b – defensywny, c – ofensywny.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Dzięki podejściu do strategii w sposób innowacyjny poprawia się wizerunek firmy. Oprócz tego pojawia się możliwość ekspansji na nowe rynki i segmenty. Jednak należy mieć na uwadze, że konieczność podjęcia proekologicznych inwestycji poprzez wprowadzenie innowacyjnych rozwiązań wiąże się z koniecznością akceptacji dodatkowego ryzyka.

Budowanie świadomości ekologicznej przez przedsiębiorców zmusza do uwzględnienia kwestii ochrony środowiska w przyjętej strategii rozwoju organizacji. Aby osiągnąć cel, jakim jest poprawa stanu środowiska, należy zwrócić uwagę poprzez jaką działalność i czynniki można zrealizować zamieszczone w strategii postanowienia. Deklaracje odnośnie czynników i skuteczności przyjętych działań ochronnych przedstawiono w tabeli 4.

Podjęmowane przez jednostki działania, takie jak: recykling, segregowanie śmieci, oszczędzanie wody, energii czy udział w organizacjach ekologicznych – to wśród badanych zdecydowanie najważniejsze czynniki wpływu na poprawę stanu środowiska ($5,96 \pm 0,88$). Zaostrzenie polityki państwa odnośnie ochrony środowiska to drugi znaczący czynnik, który wpływa na poprawę stanu środowiska naturalnego i poprawę skuteczności działań ochronnych ($5,53 \pm 0,79$). W Polsce przepisy chroniące środowisko nie zawsze były przestrzegane i egzekwowane. Obecnie celem jest przestrzeganie przepisów dotyczących ochrony środowiska przez przedsiębiorstwa. Jeśli przedsiębiorcy nie będą przestrzegać panujących

Tabela 4.

Czynniki wpływające na poprawę stanu środowiska naturalnego i skuteczność działań ochronnych

Lp.	Wyszczególnienie	Średnia	Odchylenie standardowe
1.	działania podejmowane przez jednostki (recykling, segregowanie śmieci, oszczędzanie wody, energii, udział w organizacjach ekologicznych itp.)	5,96	0,88
2.	zaostreżenia polityki państwa w ochronie środowiska (wprowadzanie wysokich kar pieniężnych za zanieczyszczanie środowiska)	5,53	0,79
3.	powszechna edukacja na ten temat (zarówno w szkołach jak i w mediach)	5,31	0,82
4.	popularyzacja motywu ochrony środowiska w społeczeństwie	5,03	0,97
5.	odpowiedzialność przedsiębiorstw	4,92	1,10
6.	aktywna działalność organizacji społecznych	4,65	1,05

Uwagi:

Oceny dokonano w skali siedmiostopniowej, gdzie: 1 — oznacza zdecydowanie nie, 2 — nie, 3 — raczej nie, 4 — nie wiem, nie mam zdania, 5 — raczej tak, 6 — tak, 7 — zdecydowanie tak.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

wymogów, to oprócz wprowadzonej opłaty administracyjnej za korzystanie ze środowiska naturalnego będą otrzymywać również wysokie kary pieniężne (Firlej i in. 2005, s. 267). Stąd też zaostreżenie przepisów działa motywująco na podejmowanie działań związanych z ochroną środowiska przez przedsiębiorców. W badaniu dotyczącym skuteczności stosowanej strategii proekologicznego zarządzania przedsiębiorstwem przeprowadzonym w 2011 r. jako główne kierunki minimalizacji szkodliwego oddziaływania na środowisko wyodrębniono recykling (59%) oraz zwiększenie świadomości ekologicznej w organizacji (52%). Do odmiennych rozwiązań tego problemu zaliczono również przeprojektowanie wyrobu (9%) i przeprojektowanie procesów (20%). Wśród istotnych kierunków znalazło się także, zdaniem respondentów, uświadamianie klientów, czyli popularyzacja motywu ochrony środowiska w społeczeństwie (Lisiecka, Pajor 2012, s. 238–239).

3.5. Powody zarządzania proekologicznego, czynniki i bariery ograniczające prowadzenie przyjętych strategii środowiskowych przedsiębiorstw

Kolejną kwestią poruszoną w badaniu były powody, dla których przedsiębiorcy zdecydowali się zarządzać firmą w sposób proekologiczny. Otrzymane deklaracje zostały przedstawione w tabeli 5. Spośród zaproponowanych stwierdzeń największą aprobatę ($6,43 \pm 0,74$) uzyskały wymagania prawne jako powody wdrażania strategii proekologicznych w badanych przedsiębiorstwach z województwa warmińsko-mazurskiego. Chęć zwiększenia zysków ($6,00 \pm 0,81$) oraz groźba sankcji ($5,78 \pm 1,45$) to kolejne powody, dla których przedsiębiorcy zdecydowali się na zarządzanie w sposób proekologiczny. Zaobserwowano również istotną korelację między powodem, jakim jest groźba sankcji, a świadomością respondentów co

do wpływu na środowisko przez prowadzoną działalność (0,73). Im bardziej osoby te były świadome oddziaływania na środowisko przez swoją działalność, tym bardziej chciały działać w sposób ekologiczny, aby uniknąć wysokich sankcji.

Tabela 5.

Powody wdrożenia strategii proekologicznych w zarządzaniu przedsiębiorstwem

Lp.	Stwierdzenia	Średnia	Odchylenie standardowe
1.	wymagania prawne	6,43	0,74
2.	sprostanie konkurencji krajowej	5,05	0,75
3.	dbałość o środowisko	5,57	0,97
4.	chęć zwiększenia zysków	6,00	0,81
5.	zaspokojenie oczekiwań klientów	5,03	0,84
6.	sprostanie konkurencji zagranicznej	4,93	0,88
7.	groźba sankcji	5,78	1,45
8.	chęć obniżenia kosztów	5,65	1,02

Uwagi:

Oceny dokonano w skali siedmiostopniowej, gdzie: 1 — oznacza zdecydowanie nie, 2 — nie, 3 — raczej nie, 4 — nie wiem, nie mam zdania, 5 — raczej tak, 6 — tak, 7 — zdecydowanie tak.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Chęć obniżenia kosztów ($5,65 \pm 1,02$) to również jeden z głównych powodów podejmowania działań proekologicznych. To stwierdzenie również ma silny związek z poziomem świadomości ekologicznej przedsiębiorców — korelacja na poziomie 0,68. Przedstawione najistotniejsze powody wdrożenia strategii są uzasadnione ze względu na liczne kontrole oraz zaostrzające się przepisy prawa z zakresu ochrony środowiska, co skutkuje aktywnym zaangażowaniem podmiotów w tej kwestii.

Z przeprowadzonych kontroli przez Wojewódzkie Inspektoraty Ochrony Środowiska (WIOŚ) jednoznacznie wynika, że w sektorze MŚP występują największe zaniedbania, mające znaczny wpływ na środowisko. Świadczy to o niepełnej świadomości przedsiębiorców w zakresie oddziaływania na środowisko. Wśród głównych przyczyn naruszeń stwierdzonych podczas kontroli były m.in. niska świadomość ekologiczna, brak odpowiedniego nadzoru nad skutkami działalności i niezajomość przepisów prawa. Do naruszeń, które mogły spowodować zagrożenie zanieczyszczenia środowiska, zaliczono:

- zanieczyszczenie gruntu (na skutek niewłaściwego składowania lub magazynowania),
- zanieczyszczenie gruntu przez substancje niebezpieczne,
- nieprawidłowa eksploatacja lub zły stan techniczny urządzeń do odprowadzania ścieków,
- ponadnormatywny hałas,
- znaczna emisja zanieczyszczeń do powietrza (np. spalin),
- poważne awarie, np. pożary, zanieczyszczenie wody.

Z danych zawartych w tabeli 6. wynika istnienie dość dużych różnic regionalnych odnośnie naruszenia środowiskowych przepisów, które najczęściej stwierdzono wśród przedsiębiorców z województw: zachodniopomorskiego, małopolskiego, podlaskiego oraz łódzkiego. W województwie warmińsko-mazurskim wykazano najniższy odsetek naruszeń dokumentacyjnych, wynoszący jedynie 3%. Świadczyć to może o większej dbałości w przestrzeganiu przepisów dotyczących ochrony środowiska przez przedsiębiorców z tego województwa na tle Polski. Odnosząc się do naruszeń terenowych, województwo warmińsko-mazurskie (49,2%) pozostaje na zbliżonym poziomie do średniej w kraju (50,4%). Najwyższy udział kontroli z naruszeniami w stosunku do wszystkich kontroli był w województwach kujawsko-pomorskim oraz wielkopolskim.

Tabela 6.

Naruszenia stwierdzone podczas kontroli Wojewódzkiego Inspektoratu Ochrony Środowiska wg województw w 2015 r.

Lp.	Województwo	Udział kontroli stwierdzających naruszenia do liczby kontroli	
		w terenie	dokumentacyjnych
1.	dolnośląskie	50,5	4,7
2.	kujawsko-pomorskie	51,7	17,6
3.	lubelskie	44,7	5,0
4.	lubuskie	40,3	4,5
5.	łódzkie	57,1	29,4
6.	małopolskie	50,1	38,6
7.	mazowieckie	65,0	11,8
8.	opolskie	37,6	24,5
9.	podkarpackie	50,0	39,2
10.	podlaskie	38,5	35,7
11.	pomorskie	36,6	19,8
12.	śląskie	59,1	25,8
13.	świętokrzyskie	54,7	7,9
14.	warmińsko-mazurskie	49,2	3,0
15.	wielkopolskie	65,4	17,8
16.	zachodniopomorskie	55,4	62,8
	Polska	50,4	21,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GIOŚ (*Informacja o realizacji zadań Inspekcji Ochrony Środowiska w 2015 r.*).

Relatywnie wysoki odsetek (40%) badanych przedsiębiorców z województwa warmińsko-mazurskiego zadeklarował, że nie rozwija technologii środowiskowych, w tym rozwiązań proekologicznych. Tak wysoki odsetek wskazujący na bierność przedsiębiorców wynika

z barier rozwojowych, które hamują podejmowania działań proekologicznych. Bariery, które najczęściej zostały wymienione przez respondentów, przedstawiono w tabeli 7.

Tabela 7.

Bariery rozwoju technologii środowiskowych w tym rozwiązań proekologicznych

Lp.	Stwierdzenia	Średnia	Odchylenie standardowe
1.	brak funduszy	6,76	0,49
2.	istniejące warunki ekonomiczne	5,15	0,63
3.	niewystarczająca promocja i informacja	5,16	0,89
4.	brak stabilności systemu politycznego i prawnego	5,16	0,96
5.	przeszkody organizacyjne i technologiczne	4,89	0,78
6.	brak wykwalifikowanych zasobów ludzkich	4,97	1,10

Uwagi:

Oceny dokonano w skali siedmiostopniowej, gdzie: 1 — oznacza zdecydowanie nie, 2 — nie, 3 — raczej nie, 4 — nie wiem, nie mam zdania, 5 — raczej tak, 6 — tak, 7 — zdecydowanie tak.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Brak funduszy to główna bariera rozwoju technologii środowiskowych ($6,76 \pm 0,49$). Wdrożenie technologii środowiskowych wiąże się z wydatkami, które przedsiębiorcy musieliby ponieść w momencie decyzji o przyjęciu danego systemu rozwiązania proekologicznego. Ponadto chcąc prowadzić działalność w sposób proekologiczny, należy posiadać fundusze na takie zadania, jak: analiza i ocena aktualnego stanu środowiskowego przedsiębiorstwa, wymogi prawne związane ze środowiskiem, czyli opracowanie dokumentacji systemowej, szkolenie pracowników i nakłady inwestycyjne. Do kolejnych barier na podobnym poziomie aprobaty zaliczono niewystarczającą promocję i informację ($5,16 \pm 0,89$). Tak wysoki poziom przedstawionej aprobaty tego stwierdzenia wśród respondentów jest przejawem niedostatecznego wsparcia związanego z informacją rynkową czy konsultacjami. Przyczyną tego jest problem w rozwoju regionalnym. Według Chodyńskiego (2011, s. 33) poprawą tej sytuacji jest absorpcja wiedzy przez układy aliansowe. Adaptacja proekologiczna małych i średnich przedsiębiorców może dotyczyć wymiany wiedzy i informacji w zakresie dobrych, zielonych praktyk, raportowania ekologicznego wykorzystania rozmaitych narzędzi menedżerskich, a także wsparcia poprzez wykorzystanie współpracy systemów informatycznych. Brakuje stabilności systemu politycznego i prawnego ($5,16 \pm 0,96$), który jest rozpatrywany przez niejasne i nieprzejrzyste przepisy, a także nieprzewidywalne zmiany tych przepisów. W konsekwencji powoduje to powstanie bariery rozwoju zarządzania proekologicznego. Przedsiębiorcy odczuwają niepewność występującą na rynku, co skutkuje zniechęceniem do inwestowania. Istniejące warunki ekonomiczne ($5,15 \pm 0,63$) to również istotne z punktu widzenia respondentów bariery ograniczające rozwój zarządzania proekologicznego w firmie.

Podobnie wymienione bariery zostały przedstawione w badaniu przeprowadzonym w 2008 r. przez Fundację Partnerstwo dla Środowiska. W badaniu tym jako główne bariery

podejmowania działań proekologicznych przedsiębiorcy wymienili także bariery finansowe — 52% odpowiedzi. Według badanych podmiotów nakłady finansowe są zbyt wysokie (niewspółmiernie wysokie w stosunku do możliwych do uzyskania zysków). Brakuje wystarczającej ilości środków na kosztowne inwestycje (w szczególności odnosi się to do inwestycji w energetykę). Drugą poważną barierą wymienianą w badaniu był czynnik prawny, na który wskazało 18% badanych. Przeszkody organizacyjne zostały podane przez 12% badanych. Ponadto w badaniu z 2008 r. wskazano na inne przeszkody, w tym technologiczne oraz dotyczące sposobu pozyskiwania środków finansowych. Tego typu bariery wymieniło 18% badanych (*Problemy oddziaływania...* 2008).

3.6. Motywy i efekty działań proekologicznych przedsiębiorców

Intensywne zaangażowanie przedsiębiorców w zagadnienia środowiskowe wynika ze świadomości ekologicznej oraz przesłanek, jakie niesie za sobą zarządzanie ekologiczne. Odpowiedzialność ekologiczna to coraz ważniejszy czynnik, który wpływa na rozwój współczesnego biznesu. W literaturze przedmiotu do motywów, które mobilizują przedsiębiorców do postaw proekologicznych zalicza się m.in. nacisk społeczeństwa, wymagania ekologiczne konsumentów, zaostrenie przepisów, zmianę pozycji na rynku, utratę na wartości technologii i wyrobów (Żak 2017, s. 258). Jednym z podjętych zagadnień szczegółowych było rozpoznanie motywów podejmowania działań proekologicznych. W tabeli 8. zaprezentowano główne przesłanki, dla których przedsiębiorcy podejmują działania proekologiczne.

Opinie menedżerów odnośnie najważniejszych motywacji podejmowania działań proekologicznych były zgodne. Prawie wszystkie podane motywy zostały ocenione przez badanych przedsiębiorców jako ważne lub bardzo ważne. Często występowała sytuacja, w której nie tylko jeden lub kilka motywów było dla respondentów ważnych przy podejmowaniu decyzji o zarządzaniu środowiskowym, lecz typowano ich wiele i w różnych aspektach. Główne motywy podejmowania działań proekologicznych przez badanych przedsiębiorców funkcjonujących w województwie warmińsko-mazurskim to chęć obniżenia kosztów ($5,11 \pm 0,74$) oraz przymus prawny ($5,68 \pm 1,24$). Wprowadzenie systemu zarządzania środowiskiem mogłoby zwiększyć dostęp do subsydiów i innych źródeł finansowania, poprawiając w ten sposób sytuację finansową przedsiębiorstwa. Ułatwiłoby to również przystosowanie się oraz utrzymanie zgodności z zaostrażającymi się wymaganiami prawnymi (Mazur-Wierzbicka 2007b, s. 67).

Ze względu na wysoką świadomość proekologiczną badanych przedsiębiorców chęć poprawy stanu środowiska ($5,61 \pm 1,02$) była kolejnym istotnym motywem podejmowania działań w tym zakresie. Ponadto kierownicy mają świadomość, że działalność proekologiczna może przyczynić się do poprawy wizerunku ($5,35 \pm 0,58$), a tym samym możliwości wzmocnienia swojej pozycji na rynku ($5,38 \pm 0,69$). Przedsiębiorcy zarządzający firmą w sposób proekologiczny często kierują się zasadami zrównoważonego rozwoju. Do jednej z głównych zasad w obszarze społecznym należy zapewnienie bezpieczeństwa. Z tego powodu poprawa BHP ($5,23 \pm 1,17$) to również istotny motyw, dla którego menedżerowie podejmują działania proekologiczne. Ponadto występuje umiarkowana korelacja między pragnieniem poprawy BHP a poziomem świadomości ekologicznej respondentów (0,52).

Respondenci o wysokim poziomie świadomości ekologicznej wybierali znacznie częściej poprawę BHP jako powód zarządzania proekologiczne w przeciwieństwie do menedżerów o niskim poziomie świadomości.

Tabela 8.

Motywy podejmowania działań proekologicznych

Lp.	Stwierdzenia	Średnia	Odchylenie standardowe
1.	chęć obniżenia kosztów	6,51	0,74
2.	poprawa wizerunku	5,35	0,58
3.	możliwość wzmocnienia pozycji na rynku	5,38	0,69
4.	konieczność modernizacji technologii	5,15	0,86
5.	chęć poprawy stanu środowiska	5,61	1,02
6.	poprawa BHP	5,23	1,17
7.	przymus prawny	5,68	1,24
8.	wymagania klientów	4,96	0,88
9.	wymagania mieszkańców okolicy	5,03	0,85
10.	naciski władz lokalnych	4,89	1,02
11.	wymagania banków lub ubezpieczycieli	4,70	1,17

Uwagi:

Oceny dokonano w skali siedmiostopniowej, gdzie: 1 — oznacza zdecydowanie nie, 2 — nie, 3 — raczej nie, 4 — nie wiem, nie mam zdania, 5 — raczej tak, 6 — tak, 7 — zdecydowanie tak.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Kierowanie organizacją w odpowiedzialny i zrównoważony sposób jest możliwe dzięki zastosowaniu nowoczesnych technologii produkcji, które charakteryzują się pozytywnym oddziaływaniem na środowisko naturalne. Dlatego konieczność modernizacji technologii (5,15±0,86) to również niemniej ważny motyw działań. Z badań przeprowadzonych przez Fundację Partnerstwo dla Środowiska w ramach programu „Czysty Biznes” w 2008 r. najczęściej wskazywanym motywem podejmowania działań była również chęć obniżenia kosztów, możliwość wzmocnienia pozycji rynkowej oraz poprawa wizerunku (ponad 50%). Chęć poprawy stanu środowiska bez uwzględnienia motywacji ekonomicznych wskazało 30% respondentów, a możliwość podniesienia pozycji rynkowej i konieczność modernizacji technologii w związku z obowiązującymi przepisami prawnymi — ok. 20%.

Natomiast w badaniu przeprowadzonym przez Mazur-Wierzbicką (2005, s. 87–88) dotyczącym motywów podejmowania działalności proekologicznej przez przedsiębiorców zaobserwowano, że najistotniejszą kwestią była poprawa wizerunku w opinii publicznej. Wskazanie tego motywu jako najważniejszego mogło wynikać z faktu, że badano zarządzających przedsiębiorstwami przemysłu chemicznego. Firmy te są często kojarzone z zanieczyszczeniem środowiska, dlatego tak istotne jest, żeby otoczenie zauważyło działania podejmowane na rzecz minimalizowania negatywnego oddziaływania na środowisko. Stąd

właśnie pojawia się chęć do kreowanie pozytywnego wizerunku wśród społeczeństwa firmy przyjaznej środowisku.

Przyjęty sposób zarządzania przedsiębiorstwem wiąże się z chęcią osiągnięcia planowanych w założeniach celów i efektów. Impulsem do działalności w sposób proekologiczny jest wizja pozytywnych efektów ekonomicznych, które stanowią główny obszar zainteresowania firm. Deklaracje respondentów co do możliwych ekonomicznych efektów zarządzania proekologicznego w przedsiębiorstwie przedstawiono w tabeli 9.

Tabela 9.

Ekonomiczne efekty zarządzania proekologicznego w przedsiębiorstwie

Lp.	Wyszczególnienie	Średnia	Odchylenie standardowe
1.	redukcja kosztów poprzez zmniejszenie w nich opłat środowiskowych	5,91	0,93
2.	odsunięcie perspektywy wzrostu kosztów pozyskania rzadkich zasobów	5,00	1,24
3.	wyższa jakość produktów	5,77	1,12
4.	obniżenie kosztów – wzrost efektywności ekonomicznej	5,69	1,39
5.	rozszerzenie popytu na określone produkty	5,38	1,32
6.	umocnienie pozycji konkurencyjnej na rynku	5,16	1,27

Uwagi:

Oceny dokonano w skali siedmiostopniowej, gdzie: 1 – oznacza zdecydowanie nie, 2 – nie, 3 – raczej nie, 4 – nie wiem, nie mam zdania, 5 – raczej tak, 6 – tak, 7 – zdecydowanie tak.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Wśród wymienionych efektów ekonomicznych, badani przedsiębiorcy z województwa warmińsko-mazurskiego zadeklarowali wysoką aprobatę dla efektu ekonomicznego, jakim jest redukcja kosztów poprzez zmniejszenie w nich opłaty środowiskowych ($5,91 \pm 0,93$). W przyszłości przedsiębiorcy, którzy podejmują działania prośrodowiskowe będą hojnie nagradzani przez władze przez zmniejszenie obciążeń administracyjnych. Z kolei obniżenie kosztów pozwala na wzrost efektywności ekonomicznej ($5,69 \pm 1,39$).

W badaniu dotyczącym społecznej odpowiedzialności biznesu na terenie Lubelszczyzny porównano działalność z 2009 i 2019 r. Oceniono w nim wpływ przyjętych działań ekologicznych na kondycję finansową jednostek. Badanie to potwierdziło, że podjęte inwestycje w ochronę środowiska dokonywane przez przedsiębiorców przyniosły liczne korzyści, w tym wymierne korzyści ekonomiczne, takie jak zmniejszenie wysokości opłat środowiskowych obliczanych na podstawie wielkości emitowanych zanieczyszczeń w środowisko (wskazało blisko 30% respondentów). Natomiast co czwarty przedsiębiorca wskazał, że taka inwestycja przyniosła niższe koszty operacyjne w zależności od wielkości produkcji i wydajności sprzętu produkcyjnego (Bojar i in. 2020, s. 1–13).

Bez wątpienia istotnym efektem ekonomicznym jest wyższa jakość produktów ($5,77 \pm 1,12$) oraz rozszerzenie popytu na określone produkty ($5,38 \pm 1,32$). Przedsiębiorcy mogą podwyższyć jakość produktów przez myślenie w sposób *eco-efficiency*, które wiąże się

z redukcją substancji toksycznych, wykorzystaniem materiałów i surowców odnawialnych oraz wzrostem recyklingu odpadów. Skutkiem tych działań jest obniżenie kosztów materiałowych oraz możliwość poprawy jakości wytwarzanych produktów (Al-Najjar, Anfimiadou 2012, s. 1). Z kolei rozszerzenie popytu jest realizowane poprzez aktywne zaangażowanie się przedsiębiorców w działania na rzecz ochrony środowiska. Skutkiem tego jest poprawa wizerunku, a to z kolei przekłada się na poprawę pozycji konkurencyjnej. Dobra reputacja firmy daje możliwości skutecznego budowania marki, a także budowania relacji z lokalnymi społecznościami, tym samym wpływając na postawy klientów. W efekcie klienci chętniej korzystają z oferty firmy, co z kolei prowadzi do wzrostu sprzedaży oraz lepszych wyników finansowych (Rudawska 2013, s. 75-88). Ponadto ważne jest pozyskanie lojalnych nabywców, którzy ponawiają zakup proekologicznych produktów. Są to najczęściej osoby, które skłonne są zapłacić wyższą cenę (Suresh Lal 2015, s. 334-339). Niemniej ważnym efektem wskazanym przez przedsiębiorców jest umocnienie pozycji konkurencyjnej na rynku ($5,16 \pm 1,27$) oraz odsunięcie perspektywy wzrostu kosztów pozyskania rzadkich zasobów ($5,00 \pm 1,24$).

Podsumowanie

Podjęcie przedsiębiorców do środowiska przyrodniczego zmienia się, w kierunku coraz większego jego poszanowania. Nie jest to tylko moda, ale konieczność. Zagadnienia te wydają się ważne również w kontekście rysującego się podejścia do ekonomii z perspektywy umiaru. Problem ten jest obecnie istotny i aktualny, szczególnie w obliczu kryzysów (m.in. finansowych, energetycznych, żywnościowych, epidemiologicznych, ekologicznych), ogromnych dysproporcji rozwojowych i dochodowych na różnych poziomach (globalnym, państwowym, regionalnym), coraz większego skażenia środowiska naturalnego, a także ewolucji sposobu myślenia o racjonalności w procesie gospodarowania.

Z całą pewnością w działalności podmiotów gospodarczych nie można pomijać zagadnień związanych z ochroną środowiska. Świadomość ekologiczna z roku na roku odgrywa coraz większą rolę w zarządzaniu przedsiębiorstwem. Zjawisko to jest związane z pogarszającym się stanem środowiska naturalnego, a także wyższym poziomem energochłonności i zasobochłonności wielu sektorów gospodarki. Niekontrolowana ingerencja w ekosystem, która może doprowadzić do postępującego niszczenia planety wymaga wdrożenia polityki ekologicznej i zmian w strategiach działalności przedsiębiorstw. Koncepcja zarządzania proekologicznego w zgodzie ze zrównoważonym rozwojem stanowi próbę nowego podejścia do podnoszenia dobrobytu, jakości, nabywania umiejętności racjonalnego z wykorzystywania naturalnych zasobów oraz efektywnego zarządzania nimi. Powinno towarzyszyć temu pogłębianie wiedzy o środowisku, przyczyniającej się do wzrostu świadomości ekologicznej oraz zmian funkcjonowania organizacji.

Postawiony cel badawczy zrealizowano przy pomocy opracowanych i przeprowadzonych badań, a także przeanalizowanych i pozyskanych wyników z raportów pochodzących m.in. z Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości, Głównego Urzędu Statystycznego, Głównego Inspektoratu Ochrony Środowiska. Na podstawie wyników przeprowadzonych badań stwierdzono, że osoby biorące w nim udział to menedżerowie o wysokim poziomie świadomości ekologicznej (85%). Respondenci są zgodni, że prowadzona przez nich działalność ma znaczny wpływ na środowisko (57%). Świadomość ekologiczna została utożsamiona przez przedsiębiorców jako zrównoważona produkcja, ekoinnowacje, produkty ekologiczne. Zde-

finiowanie to nie jest tożsame z rozumieniem tego pojęcia w świetle literatury. W literaturze świadomość ekologiczna jest najczęściej pojmowana jako poglądy, wiedza, wyobrażenia i zachowanie względem środowiska naturalnego jednostki i grup społecznych. Respondenci mianem głównych czynników wpływu środowiskowego przedsiębiorstw określili najczęściej zużycie energii elektrycznej (ponad 70% badanych), ilość powstających odpadów, które wymagają składowania oraz znaczne zużycie wody. Do bezpośrednio mniej zauważalnych wpływów na środowisko zaliczono emisję ścieków, gazów, zapachu, hałasu i pyłów, które nie uznawano za negatywne oraz mające niekorzystny wpływ na estetykę otoczenia.

Do głównych kanałów, z których przedsiębiorstwa pozyskują informację o ekologii zaliczono: internet, inne media, urzędy i instytucje. Jako główne bariery rozwoju technologii środowiskowych ankietowani menedżerowie wskazali brak wystarczającej wiedzy (58 wskazań). Małe firmy niechętnie wydają pieniądze na ochronę środowiska, nie posiadają na ten cel funduszy. Według menedżerów podejmowanie działań ekologicznych wiąże się ze wzrostem kosztów (aż 54 wskazań) w modernizację technologii lub wprowadzeniem rozwiązań innowacyjnych. Brak funduszy, niewystarczająca promocja i informacja — to główne bariery rozwoju technologii środowiskowych. Według respondentów do ważnych jednostek, mających wpływ na zainteresowanie przedsiębiorców działaniami proekologicznymi, zaliczono organizacje ekologiczne, pracowników firmy i inspektorów ochrony środowiska (42 wskazań).

Wśród najczęściej praktykowanych podstawowych działań proekologicznych w ocenianych firmach z województwa warmińsko-mazurskiego największy procent dotyczył segregacji powstałych odpadów. Natomiast co czwarty respondent wskazał optymalizację zużycia energii i zasobów. Prawie co piąty przedsiębiorca uznał za podstawowe działanie proekologiczne redukcję ilości odpadów. Świadczy to o niskiej popularności działań proekologicznych w badanych przedsiębiorstwach. Z uzyskanych odpowiedzi menedżerów wynika, że działania proekologiczne w przedsiębiorstwach są zróżnicowane ze względu na rodzaj prowadzonego biznesu.

Rozbieżność stosowanych czynności wynika z odmiennej specyfiki działalności każdej z badanych jednostek oraz istniejącego poziomu zaangażowania firm w ochronę środowiska. Wśród wymienionych strategii w badanych przedsiębiorstwach największy odsetek (48,65%) badanych firm z województwa warmińsko-mazurskiego przejawia typ obojętny. Skupia się on jedynie na przestrzeganiu tylko koniecznych przepisów dotyczących ochrony środowiska. Natomiast prawie co trzeci badany przedsiębiorca przyjmował innowacyjny typ strategii z punktu widzenia ochrony środowiska, dotyczący poszukiwań nowych technologii, konstrukcji i wyrobów dostosowanych do wymogów ochrony środowiska. Badani menedżerowie jednostek mieli świadomość, jaką niesie za sobą przyjęcie innowacyjnego typu strategii. Dzięki niemu firmy mogą poprawić swój wizerunek oraz zacząć ekspansję na nowe rynki. Według respondentów najistotniejszymi motywami podejmowania działań proekologicznych były wymagania prawne, chęć zwiększenia zysków, groźba sankcji oraz chęć obniżenia kosztów.

Przedstawione najistotniejsze powody wdrożenia strategii w badanych przedsiębiorstwach z sektora MŚP są uzasadnione ze względu na liczne kontrole oraz zaostrzające się przepisy prawa z zakresu ochrony środowiska, co przejawia się aktywnym zaangażowaniem

podmiotów w tej kwestii. Zdecydowanie najważniejszymi czynnikami wpływu na poprawę stanu środowiska były, według respondentów: segregowanie śmieci, oszczędzanie wody, energii czy udział w organizacjach ekologicznych. Zaostrzenie polityki państwa odnośnie ochrony środowiska to kolejny znaczący czynnik, który wpływa na poprawę stanu środowiska naturalnego i poprawę skuteczności działań ochronnych.

Do barier, które ograniczają prowadzenie strategii proekologicznych w zarządzaniu przedsiębiorstwem, głównie menedżerowie zaliczyli brak funduszy. W dalszej kolejności – brak stabilności systemu politycznego i prawnego oraz istniejące warunki ekonomiczne. Mimo tego w badanych przedsiębiorstwach z województwa warmińsko-mazurskiego zdecydowano się na prowadzenie zarządzania firmą w sposób ekologiczny. Przyczyną takiej decyzji są efekty ekonomiczne, które określono głównie jako redukcję kosztów przez zmniejszenie w nich opłat środowiskowych, wzrost efektywności ekonomicznej, wyższą jakość produktów, rozszerzenie popytu na określone produkty, umocnienie pozycji konkurencyjnej na rynku oraz odsunięcie perspektywy wzrostu pozyskania rzadkich zasobów.

Problematyka ochrony środowiska naturalnego jest akcentowana zarówno w teorii, jak i praktyce zarządzania. Przyczyną tego jest zmiana świadomości o wpływie działalności przedsiębiorstwa na naturę. Z przeprowadzonych badań wyłania się obraz przedsiębiorców, w których wzmacnia się świadomość ekologiczna wyrażona przez przekonanie o potrzebie stosowania polityki ochrony zasobów naturalnych i wdrażania do strategii zarządzania aspektów ekologicznych. Przedsiębiorcy, którzy dążą do wzrostu konkurencyjności firm i utrzymania tego w dłuższej perspektywie, muszą wprowadzać proekologiczne rozwiązania, ale przede wszystkim powinni być świadomi, jak bardzo jest konieczne prowadzenie tego typu działań dla dobra własnego i otoczenia. Świadomość ekologiczna nakazuje, by traktować wszelkie ekologiczne problemy jako czynnik rozwoju przedsiębiorstwa, które funkcjonuje na niepewnym rynku.

Wraz ze wzrastającą świadomością konieczności podejmowania działań proekologicznych, kierujący przedsiębiorstwami zwracają szczególną uwagę na potencjalny wpływ prowadzonej przez nich działalności na środowisko przyrodnicze. Obserwowane zwiększające się zaangażowanie przedsiębiorców w zagadnienia ochrony środowiska w warunkach nieustannie rosnących wymagań konkurencji, zarówno na rynku krajowym, jak i międzynarodowym powoduje, że podmioty prowadzące działalność gospodarczą coraz częściej dostrzegają wymierne korzyści z publicznego przedstawienia swojej działalności proekologicznej.

Ze wzrostem świadomości ekologicznej wiąże się wdrażanie systemów zarządzania ekologicznego, które powinno następować w przedsiębiorstwach, gdzie podstawą działania jest stabilizacja i trwałość funkcjonowania oraz niezbędna do tego ekspansja na rynku. Kierujący podmiotami gospodarczymi pozostają w bezpośrednim kontakcie ze społecznością lokalną przez klientów, dostawców, pracowników firmy, instytucji finansowych, administracji. W zależności od tego, jak będzie postrzegany *image* firmy, każda z ww. grup może pomóc lub utrudnić osiągnięcie sukcesu gospodarczego, co ma istotne znaczenie w procesie zarządzania przedsiębiorstwem w warunkach konkurencji. Na rynku mogą trwać i rozwijać się tylko te przedsiębiorstwa, których zarządzający potrafią przystosować prowadzoną działalność do zmian zachodzących w turbulentnym otoczeniu i zintegrować je ze zmianami wewnątrz organizacji.

Piśmiennictwo

- Adamczyk J. 2001. *Koncepcja zrównoważonego rozwoju w zarządzaniu przedsiębiorstwem*. Wyd. Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków: 15–16.
- Adamczyk J., Nitkiewicz T. 2007. *Programowanie zrównoważonego rozwoju przedsiębiorstw*. PWE, Warszawa.
- Adamczyk M., Antończak-Świder K., Chudy A., Górniak A. 2016. Zachowania proekologiczne oraz działania w ramach społecznej odpowiedzialności biznesu wśród małopolskich przedsiębiorców. W: Misiaszek-Wylandowska A. (red.), *CSR w Małopolsce i Działania Proekologiczne*. Małopolskie Obserwatorium Rozwoju Regionalnego, Kraków: 21–37.
- Al-Najjar B., Anfimiadou A. 2012. Environmental policies and firm value. *Business Strategy and the Environment*, 21.
- Anuszewska I., Podlejska K., Jackiewicz A., Filipek M. 2011. *Równoważona produkcja w działalności przedsiębiorstw. Raport z badania*. Wyd. PARP, Warszawa: 178–184.
- Balcerzak A. P., Pietrzak M. B. 2016 Application of TOPSIS Method for Analysis of Sustainable Development in European Union Countries, *Institute of Economic Research Working Papers*, 22/2016.
- Bansal P., Roth K. 2000. Why Companies Go Green: A Model of Ecological Responsiveness. *Academy of Management Journal*, 43(4), 717–736.
- Baraniecka A., Gwóźdź K. 2022. Poziom dojrzałości ekologiczności w organizacji—identyfikacja i ocena. Wyniki badań pilotażowych. *Gospodarka Materialowa i Logistyka*, 1, 21–22.
- Bartniczak B. 2005. Opłaty ekologiczne w polskim systemie finansowania ochrony środowiska. *Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu*, 1075, 13–15.
- Bedir S., Yilmaz V.M. 2016. CO2 emissions and human development in OECD countries: Granger causality analysis with a panel data approach. *Eurasian Econ. Rev*, 6, 97–110.
- Bernaciak A. 2000. *Przedsiębiorstwo wobec wymagań ochrony środowiska*. Wyd. PTOP Salamandra, Poznań: 91–92.

- Bernaciak A., Gaczek W. M. 2001. *Ekonomiczne aspekty ochrony środowiska*. Wyd. Akademii Ekonomicznej, Poznań: 28–29.
- Białoń L. 2011. Przedsiębiorstwo proekologiczne jako forma gospodarowania na obszarach przyrodniczo cennych. W: Powichrowska B. (red.), *Przedsiębiorstwo w warunkach zrównoważonej gospodarki opartej na wiedzy*. Wyd. WSE w Białymstoku, Białystok: 183.
- Bielski S., Zielińska-Chmielewska A., Marks-Bielska R. 2021. Use of Environmental Management Systems and Renewable Energy Sources in Selected Food Processing Enterprises in Poland. *Energies*, 14(11), 3212.
- Bojar E., Bojar M., Żelazna A. 2020. Corporate Social Responsibility towards the Environment in Lublin Region, Poland: A Comparative Study of 2009 and 2019. *Sustainability*, 12(11), 1–13.
- Bojarska N. 2011. *Korzyści i koszty wdrożenia systemu zarządzania środowiskowego w przedsiębiorstwie. Zarządzanie proekologiczne na rzecz zrównoważonego rozwoju regionalnego*. Koło Naukowe Menedżerów, Politechnika Lubelska: 7–12.
- Bołtromiuk A., Zagórski M. 2011. *Natura 2000 — dobro publiczne, problem prywatny*. Forum Inicjatyw Rozwojowych. Wyd. IRWiR PAN, Warszawa: 29.
- Borys T. 2010. Koncepcja zrównoważonego rozwoju w naukach ekonomicznych. W: Porskrobko B. (red.), *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Zarys problemów badawczych i dydaktyki*. Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Białystok: 45–46.
- Boyle G. 2004. *Renewable Energy Power for a Sustainable Future*, 2nd ed.; Oxford University Press: Oxford, UK.
- Broniewicz E., Miłaszewski R., Godlewska J. 2009. *Ekonomia i zarządzanie ochroną środowiska dla inżynierów*. Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok: 195–196.
- Brzóska J., Knop L., Odlanicka-Poczobutt M., Zuzek D. K. 2022. Antecedents of Creating Business Models in the Field of Renewable Energy Based on the Concept of the New Age of Innovation. *Energies*, 15(15), 5511.
- Buczkowski B., Kuna-Marszałek A. 2016. *Biznes we współczesnej gospodarce*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź: 145–146.
- Burzyńska D., Hajdys D. 2021. Determinanty i źródła finansowania ekoinnowacji w polskich przedsiębiorstwach. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Oeconomica*, 1(352), 63–86.
- Carrillo-Hermosilla J., del Rio P., Könnola T. 2009. *Eco-innovation. When Sustainability and Competitiveness Shake Hands*. Palgrave, Londyn: 6–27.
- Celińska E., Dybikowska A., Kaźmierczak-Piwko L., Ratajczak J. 2017. Rola ekoznakowania produktów konsumpcyjnych w podnoszeniu świadomości ekologicznej nabywców. *Systemy Wspomagania w Inżynierii Produkcji*, 6(1), 122–128.
- Chariri A., Nasir M., Januarti I., Daljono D. 2019. Determinants and consequences of environmental investment: An empirical study of Indonesian firms. *J. Asia Bus. Stud.*, 13, 433–449.
- Charter M., Clark T. 2007. *Sustainable Innovation. The Centre for Sustainable Design*. University College for the Creative Arts, UK: 28–29.

- Chodyński A. 2011. Proaktywne zarządzanie aspektami ekologicznymi w przedsiębiorstwie — perspektywa strategiczna. W: Chodyński A. (red.), *Ekologiczne aspekty zarządzania rozwojem przedsiębiorstw i regionów*. Wyd. Oficyna Wydawnicza AFM: 11–39.
- Chodyński A. 2013. Od jakości ekologicznej do odpowiedzialności biznesu. *Folia Oeconomica Cracoviensia*, 54, 151–160.
- Chodyński A. 2021. *Dynamika przedsiębiorczości i zarządzania innowacjami w firmach. Odpowiedzialność — prospołeczność — ekologia — bezpieczeństwo*. Oficyna Wydawnicza KAAFM w Krakowie, Kraków: 21.
- Chodyński A., Jabłoński A., Jabłoński M. 2008. Environmental Corporate Social Responsibility (ECSR) — koncepcja strategiczna budowy wartości firmy oparta na kryteriach ekologicznych. *Przegląd Organizacji*, 3, 30–32.
- Common N., Stagl S. 2005. *Ecological Economics. An Introduction*. Cambridge University Press, New York.
- Czaja S. 2005. Rozwój ekonomii środowiska w pracach profesor Anny Jankowskiej Klapkowskiej W: Czyż M. (red.), *Wybrane aspekty równoważenia rozwoju*. Wyd. Ekonomia i Środowisko, Białystok: 17.
- Czaja S., Becla A. 2007. *Ekologiczne podstawy procesów gospodarowania*. Wyd. AE im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław: 241–244.
- Dabelko G.D. 2003. *Foreword, Environmental Change and Security Protect Report*. Washington: The Woodrow Wilson Center One Woodrow Wilson Plaza.
- Dargas-Miszczak M. 2017. Współpraca przedsiębiorstw z organizacjami pozarządowymi w Polsce — badanie empiryczne. W: Szumniak-Samolej J.(red.), *Współczesne wyzwania w zakresie funkcjonowania przedsiębiorstw. Perspektywa badawcza młodych naukowców*. SGH: 163–176.
- Degórski M. 2008. Postrzeganie rozwiązań zrównoważonego rozwoju w kontekście rosnącej świadomości ekologicznej ludności na przykładzie wybranych gmin i miast obszaru metropolitalnego Warszawy. W: Rydz E., Kowalak A. (red.), *Świadomość ekologiczna a rozwój regionalny w Europie Środkowo-Wschodniej*. Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej, Słupsk: 30–39.
- Deudney D. 1990. The Case Against Linking Environmental Degradation and National Security. *Millennium — Journal of International Studies*, 19(3), 461–476.
- Djuitaningsih T. 2011. Pengaruh Kinerja Lingkungan dan Kepemilikan Asing Terhadap Kinerja Finansial Dessy Angelia and Rosita Suryaningsih. *Procedia — Social and Behavioral Sciences Jurnal Bakrie*, 9(2), 348–355.
- Domka L. 1998. *Kryzys środowiska a edukacja dla ekorozwoju*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Dovers S. R., Handmer J. W. 1993. Contradictions in sustainability. *Environmental Conservation*, 20, 217–222.
- Dziedzic S., Woźniak L. 2013. *Ekonomia ekologiczna (zielona) oraz ekonomia endogeniczna we wspieraniu innowacji w rozwoju regionu*. Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, Rzeszów.

- Dzikuć M., Wyrobek J., Popławski Ł. 2021. Economic Determinants of Low-Carbon Development in the Visegrad Group Countries. *Energies*, 14, 3823.
- Ekozarządzanie w przedsiębiorstwie*. 2010. Wydawnictwo Centrum Informacji o Środowisku, Warszawa.
- European Commission, 2007. *Competitiveness and Innovation Framework Programme (2007–2013)*. Bruksela.
- Famielec J. 2001. (red.), *Straty gospodarcze spowodowane zanieczyszczeniem środowiska naturalnego w Polsce w warunkach transformacji gospodarczej*. Część 1. Kraków: 48.
- Fiedor B. (2002) (red.), *Podstawy ekonomii środowiska i zasobów naturalnych*. Wyd. CH Beck, Warszawa: 4–40.
- Fiedor B. 1990. *Przyczynek do ekonomicznej teorii zanieczyszczenia i ochrony środowiska*. Wyd. PAN, Wrocław: 10–13.
- Fiedor B., Famielec J., Górka K., Graczyk A., Poskrobko B., Studulski W. 2003. *Koncepcja modyfikacji systemu instrumentów ekonomicznych dla środowiska. Raport końcowy*. Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, Wrocław: 26–28.
- Firlej K., Sikorska D., Wielewska I., Jeleń B. 2005. *Rola i miejsce zrównoważonego rozwoju w działalności polskich przedsiębiorstw. Integracja problemów środowiskowych i teorii zrównoważonego rozwoju w systemie zarządzania przedsiębiorstwem*. Politechnika Białostocka, Centrum Zrównoważonego Rozwoju i Zarządzania Środowiskiem. Białystok: 263–269.
- Franke E. 2016. Rodzaje wiedzy i źródła jej pozyskiwania we współczesnym przedsiębiorstwie w aspekcie organizacji uczącej się. *Organizacja i Zarządzanie*, 87, 105–118.
- Frątczak J. 1995. *Świadomość ekologiczna dzieci, młodzieży i dorosłych w aspekcie edukacji szkolnej i nieszkolnej*. Bydgoszcz.
- Fudali I., Smolińska A. 2015. Świadomość ekologiczna jako instrument realizacji polityki ekologicznej w Polsce, Stanach Zjednoczonych Ameryki i Australii. W: Kasińska-Metryka A., Kubicki R. (red.), *Rocznik Politologiczny*, 11, 41–57.
- Fundacja Partnerstwo dla Środowiska. 2008. *Problemy oddziaływania MSP na środowisko, badanie przeprowadzone w październiku 2008 r.*
- Fussler C., James P. 1996. *Eco-innovation: a Breakthrough Discipline for Innovation and Sustainability*. Pitman Publishing, Londyn: 25.
- Gajdzik B. 2007. Strategia Czystszej Produkcji w przedsiębiorstwie hutniczym. *Problemy Ekologii*, 4, 184–187.
- Gajdzik B., Wyciślik A. 2007. *Wybrane aspekty ochrony środowiska i zarządzania środowiskowego*. Gliwice.
- Giacomarra, M., Crescimanno M., Sakka G., Galati A. 2019. Stakeholder engagement toward value co-creation in the F&B packaging industry. *EuroMed J. Bus.*
- Głabiszewski W. 2016. Proekologiczny wizerunek przedsiębiorstwa jako czynnik jego konkurencyjności. *Management Forum*, 4(1), 17–24.
- Główny Inspektorat Ochrony Środowiska. 2015. *Informacja o realizacji zadań Inspekcji Ochrony Środowiska w 2015 r.*

- Gołębiewski J. 2019. *Systemy żywnościowe w warunkach gospodarki cyrkularnej. Studium porównawcze krajów Unii Europejskiej*. Wyd. SGGW w Warszawie, Warszawa.
- Gorynia M. 2022. Czy możliwa jest ekonomia umiaru? Nauka i edukacja ekonomiczna. Cywilizacyjne zagrożenia. *Miesięcznik Finansowy, Bank*, 102–105.
- Gozdalik U. 1998. Ekonomia i socjologia a ekologia i ekorozwój. *Więś i Rolnictwo*, 4, 19–29.
- Górka, K. 1999. (red). *Analiza skuteczności działania instrumentów ekonomicznych ochrony środowiska w Polsce*. Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków: 125.
- Graczyk M. 2009. Ocena cyklu życia produktu jako dobra praktyka promowania zasad zrównoważonego rozwoju na poziomie przedsiębiorstw. W: Sidorczyk-Pietraszko E. (red.), *Funkcjonowanie przedsiębiorstw w warunkach zrównoważonego rozwoju i gospodarki opartej na wiedzy*. Wyd. Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok: 142–143.
- Grudzewski W. M., Hejduk I. K., Sankowska A., Wańtuchowicz M. 2010. *Sustainability w biznesie, czyli przedsiębiorstwo przyszłości. Zmiany paradygmatów i koncepcji zarządzania*. Wydawnictwo Poltext, Warszawa.
- Hałasa J. M., Rumianowska I. 2006. Aspekty środowiskowe w zarządzaniu jakością, środowiskiem i odpowiedzialnością społeczną w przedsiębiorstwach polskich. W: Preisner L. (red.), *Środowiskowe bariery i czynniki rozwoju gospodarczego Polski*. Wyd. Ekonomia i Środowisko, Białystok: 122.
- Hart S. 1995. A Natural-resource-based View of the Firm. *Academy of Management Review*, 20(4), 986–1014.
- Hassan A.A., Noordin T. A., Sulaiman S. 2010. The status on the level of environmental awareness in the concept of sustainable development amongst secondary school students. *Procedia — Social and Behavioral Sciences*, 2(2), 1276–1280.
- Hauff V. 1987. *Komisja Brundtland. Nasza wspólna przyszłość: raport Światowej Komisji do spraw Środowiska i Rozwoju*, Oxford University Press, Oxford.
- Hłobił A. 2010. Teoria i praktyka edukacji ekologicznej na rzecz zrównoważonego rozwoju. Problemy Ekorozwoju. *Problems of Sustainable Development*, 5(2), 87–94.
- <http://docplayer.pl/8065610-Mali-i-sredni-przedsiębiorcy-regionu-zachodniopomorskiego-wobec-społecznej-odpowiedzialności-biznesu.html>.
- <https://kursy.demagog.org.pl/rzetelne-zrodla-informacji>.
- <https://www.natura-2000.pl/?s=zakladka&id=1&nazwa=O%20projekcie>.
- <https://www.pb.pl/ekologia-moze-isc-w-parze-z-transportem-669826>.
- <https://www.poczujnature.pl/informacje-ogolne>.
- <https://www.rp.pl/Biznes/306269871-Kluczowe-wyzwania-dla-budownictwa.html>.
- Hull Z. 1997. Kształtowanie myślenia ekologicznego. W: Krakowiak J. (red.), *Ziemia domem człowieka*. Polskie Towarzystwo Uniwersalizmu, Warszawa: 11–19.
- International Organization for Standardization. 2015. *PN-EN ISO 14001. Zarządzanie Środowiskowe. Ocena Cyklu Życia. Zasady i Struktura*; ISO: Geneva.

- ISO 26000, 2011. Międzynarodowa Organizacja Normalizacyjna, *Norma ISO 26000*, http://biznesodpowiedzialny.pl/pliki/normy/discovering_iso_26000PL.pdf.
- Jabłoński A., Jabłoński M., Primus A., Spytkowska M. 2010. *Ekologiczna, społeczna odpowiedzialność biznesu (Environmental Corporate Social Responsibility). Raport przedsiębiorstw i gmin odpowiedzialnych ekologicznie*. Europejskie Forum Odpowiedzialności Ekologicznej, Katowice.
- Januszevska I., Broniewicz E., Mazur A., Rudnicki R. 2011. Uwarunkowania wdrażania wzorców zrównoważonej produkcji w małych i średnich przedsiębiorstwach. W: Powichrowska B. (red.), *Przedsiębiorstwo w warunkach zrównoważonej gospodarki opartej na wiedzy*. Wyd. Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok: 162–179.
- Jeżowski P. 2017. O niektórych problemach gospodarki niskoemisyjnej. *Studia Polityki Publicznej*, 13, 45–64.
- Kamińska A. M. 2020. Inwestycje przedsiębiorstw sektora MŚP w innowacyjne technologie w Polsce. W: Z. Rutkowska M. (red.), *Innowacje w dobie technologii IT. Obszary — koncepcje — narzędzia*. Małary Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław: 236.
- Kapusta K. 2011. *Rola Państwa w kreowaniu proekologicznych postaw biznesu — niedoskonałość systemu. Studium przypadku — przedsiębiorstwo utylizacji odzierań pogarbarskich „RE-VISO”. Zarządzanie proekologiczne na rzecz zrównoważonego rozwoju regionalnego*, Politechnika Lubelska: 13–19.
- Kasztelan A., Jarosz-Angowska A., Nowak A., Krukowski A. 2021. *Konkurencyjna biogospodarka szansą dla zrównoważonego rozwoju krajów Unii Europejskiej*. Instytut Naukowo-Wydawniczy „Spatium” sp. z o.o, Radom.
- Kemp R., Arundel A. 1998. *Survey Indicators for Environmental Innovation*. IDEA report. Step group. Oslo, 3.
- Kiełczewski D. 2001. *Ekologia społeczna*. Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok.
- Kisiel R., Białobrzeska R., Marks R. 2001a. Environmental Management as an Element of the Competitive Edge of the Enterprise. *Economic Sciences*, 4, 329–336.
- Kisiel R., Białobrzeska R., Marks R., Wąsik Z. 2001b. Ekologiczne aspekty funkcjonowania przedsiębiorstwa w warunkach konkurencji. W: *Zarządzanie przedsiębiorstwem w warunkach konkurencji* (Materiały II Międzynarodowej Konferencji Naukowej, Olsztyn–Maradki 17–18 maja 2001 r.). UWM Olsztyn, T. II, 231–242.
- Kisiel R., Marks R., Białobrzeska R. 2002. Świadomość ekologiczna podstawą wdrażania systemów zarządzania ekologicznego w przedsiębiorstwie. *Biuletyn Naukowy UWM*, 17, 103–110.
- Kisiel R., Marks-Bielska R., Białobrzeska R. 2003. *New challenges for rural areas and agriculture in the 21st century*. Rural development — 2003. Globalisation and integration challenges to the rural areas of east and central Europe, Lithuanian University of Agriculture, Lithuanian Institute of Agrarian Economic (Proceedings of International Conference): 25–27.
- Klemmer P., Lehr U., Et Al. 1999. *Environmental Innovation. Incentives and Barriers*. German Ministry of Research and Technology (BMBF), Analytica-Verlag, Berlin: 25–26.

- Klemmer P., Lehr U., Löbke K. 1999. *Umweltinnovationen. Anreize und Hemmnisse*. Bd. 2, Analytica, Berlin: 13–15.
- Klepacki B. 2000. Zrównoważony rozwój terenów wiejskich — wybrane aspekty teoretyczne. *Rocz. Nauk. SERiA*, 2(1), 8–13.
- Kłodziński M. 2011. Rozwój pozarolniczej przedsiębiorczości wiejskiej. W: Boltromiuk A. (red.), *Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju gmin objętych siecią Natura 2000 w świetle badań empirycznych*. Wyd. IRWiR PAN, Warszawa: 213–240.
- Kobyłko G. 2000. *Proekologiczne zarządzanie przedsiębiorstwem*. AE, Wrocław.
- Kołodko G. 2016. *Ekonomia umiaru. Realna perspektywa? Nowy paradygmat Grzegorza W. Kołodko*. Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Kołodziejski J. 1995. *Kształtowanie polityki przestrzennej państwa w procesie transformacji systemowej. Hipoteza, koncepcja polityki przestrzennego zagospodarowania kraju*. Raport przygotowany pod kierownictwem J. Kołodziejskiego, CUP, Warszawa.
- Korporowicz-Żmichowska V. 2021. Management of the Natural Environment in the Perspective of „Public Governance”. *Studia Ecologiae Et Bioethicae*, 19(1), 83–92.
- Kowalska M. 2021. *Egzogeniczne determinanty zrównoważonego rozwoju przedsiębiorstw transportowych gospodarek wschodzących Unii Europejskiej*. Wydawnictwo Rys, Poznań: 7.
- Kowalska M., Misztal A. 2019. *Ekologiczny rozwój przedsiębiorstw*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kozłowski S. 2000. *Ekorozwój. Wyzwanie XXI wieku*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kozłak W. 2007. *Problemy ekologii*, 11(43), 199–206.
- Kożuch M. 2012. Inwestycje ekologiczne a konkurencyjność przedsiębiorstw. *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania*, 25, 331–342.
- Kronenberg J. 2002. Systemy zarządzania środowiskowego w jednostkach administracji lokalnej w krajach Europy Zachodniej. *Studia Europejskie/Centrum Europejskie Uniwersytetu Warszawskiego*, 1, 107–126.
- Kryk B. 2000. Znaczenie wskaźników ekorozwoju w pomiarze dobrobytu społecznego. *Gospodarka Narodowa*, 4, 61–73.
- Kryk B., Nowak-Lewandowska R. 2000. Wybrane mierniki dobrobytu społeczno-ekonomicznego w gospodarce rynkowej zorientowanej na ekorozwój. *Polityka Gospodarcza*, 4, 109–127.
- Kubicka J., Kupczyk T. 2015. Wpływ mikro i małych przedsiębiorstw na środowisko naturalne i ich działania na rzecz zrównoważonego rozwoju. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 30, 95–104.
- Kud K. 2010. Przyszłość ekoinnowacyjności w Polsce — próba projekcji oraz wnioski i rekomendacje. W: Woźniak L., Strojny J., Wojnicka E. (red.), *Ekoinnowacyjność dziś i jutro — wyzwania, bariery rozwoju oraz instrumenty wsparcia*. Wyd. PARP, Warszawa: 179–197.
- Kurowska K., Marks-Bielska R., Bielski S., Aleknavičius A., Kowalczyk C. 2021. Geographic Information Systems and the Sustainable Development of Rural Areas. *Land*, 10(1), 6.

- Kuźnik F. 2001. Rynki lokalne i regionalne. W: Klasik A., Kuźnik F. (red.), *Zarządzanie strategiczne rozwojem lokalnym i regionalnym*. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Katowice: 22.
- Lacy P., Long J., Spindler W. 2021. *How Can Businesses Accelerate the Transition to a Circular Economy?* World Economic Forum: Cologne, Switzerland, 2020; <https://www.weforum.org/agenda/2020/01/how-can-we-accelerate-the-transition-to-a-circular-economy>.
- Lazdins A., Jankova L., Auzina A. 2019. Sustainable Management of Mineral Resources in the Context of JSC “Latvia’s State Forests” Circular Economy. *Proceedings of the 2019 International Conference Economic Science for Rural Developmen*, 50, 116–123.
- Leoński W. 2016. Ekologiczne aspekty społecznej odpowiedzialności biznesu. *Studia i Prace WNEiZ US*, 43(1), 45–53.
- Leśniak-Lębkowska G. 2008. Strategie przedsiębiorstw a środowisko naturalne. W: Kaleta M., Moszkowicz K. (red.), *Zarządzanie strategiczne w badaniach teoretycznych i w praktyce*. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław: 195–207.
- Leśniewski M.A. 2013. *Ekorozwojowe źródła konkurencyjności gmin w Polsce*. Warszawa, CeDeWu.
- Lewandowski J. 2000. *Zarządzanie środowiskiem w przedsiębiorstwie*. Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, Łódź: 115–121.
- Lisiecka K., Pajor Ł. 2012. Proekologiczne zarządzanie przedsiębiorstwem: wyniki badań. W: Borys T., Rogala P. (red). *Orientacja na wyniki we współczesnej gospodarce*. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu: 229–244.
- Lyon T.P., Maxwell J.W. 2008. Corporate social responsibility and the environment. A theoretical perspective. *Review of Environmental Economics and Policy*, 2(2), 240–260.
- Madrak-Grochowska M. 2010. Społeczna odpowiedzialność biznesu — pomiędzy altruizmem a egoizmem przedsiębiorstw. *Ekonomia i Prawo*, 6, 43–55.
- Makowski M., Grudzińska K., Grygoruk M., Grygoruk J., Kasjaniuk A., Kostecka A., Wierciński P. 2012. *Ekspertyza przekrojowa dotycząca ekonomicznych uwarunkowań gospodarowania na Obszarach Natura 2000*. Białystok, Stowarzyszenie Niezależnych Inicjatyw Nasza Natura: 124.
- Makutėnienė D., Staugaitis A. J., Makutėnas V., Juočiūnienė D., Bilan Y. 2022. An Empirical Investigation into Greenhouse Gas Emissions and Agricultural Economic Performance in Baltic Countries: A Non-Linear Framework. *Agriculture*, 12(9), 1336.
- Manteuffel Szoega H. 2011. Optymalny poziom zanieczyszczenia środowiska w zależności od trwałości zanieczyszczenia. *Ekonomia i Środowisko*, 1(39), 34–44.
- Marciniak S. 1993 (red.), *Elementy makro- i mikroekonomii dla inżynierów*. Wyd. Nauk. PWN Warszawa.
- Marks R., Białobrzeska R., Kisiel R. 2000. Zarządzanie środowiskowe — specyfika i miejsce w działalności przedsiębiorstwa. W: *Zarządzanie przedsiębiorstwem w warunkach konkurencji* (Materiały Konferencji Naukowej, Olsztyn 15–16 czerwca 2000 r.). UWM Olsztyn. T. II, 207–217.

- Marks-Bielska R. 2020. *Ewolucja rynku ziemi rolniczej w Polsce*. Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn.
- Marks-Bielska R., Bielski S., Novikova A., Romaneckas K. 2019. Straw Stocks as a Source of Renewable Energy. A Case Study of a District in Poland. *Sustainability*, 11, 4714.
- Marks-Bielska R., R. Białobrzeska. 2004. Ekonomia a ekologia. *Polityka Gospodarcza*, 9, 73–81.
- Marques P., Bernardo M., Presas P., Simon A. 2019. Corporate social responsibility in a local subsidiary: Internal and external stakeholders' power. *EuroMed J. Bus.*
- Mazur-Wierzbička E. 2006a. Motywy podejmowania działalności proekologicznej przez przedsiębiorstwa. W: Kopycińska D. (red.), *Zachowania decyzyjne podmiotów gospodarczych*. Uniwersytet Szczeciński, Szczecin: 81–89.
- Mazur-Wierzbička E. 2006b. Zarządzanie środowiskowe w przedsiębiorstwach. *Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstw*, 5, 40–42.
- Mazur-Wierzbička E. 2007a. Wpływ SZŚ na osiągnięte przez przedsiębiorstwa efekty rzeczowe i ekologiczne. *Problemy Ekologii*, 1, 32–34.
- Mazur-Wierzbička E. 2007b. Zarządzanie proekologiczne — ważny czynnik sukcesu rynkowego przedsiębiorstwa. W: Kopycińska D. (red.), *Zachowania rynkowe w teorii i praktyce*. Uniwersytet Szczeciński, Szczecin: 63–84.
- Mendyk I. 2010. Etyczne dylematy zarządzania zasobami ludzkimi w poszukiwaniu nietycznych zachowań. W: Skrzypek E. (red.), *Etyka a jakość i efektywność organizacji*. UMCS, Lublin: 180–190.
- Michałowska M. 2002. Instrumenty zarządzania środowiskowego w przedsiębiorstwach. *Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania GWSH*, 16, 81.
- Mirowski W. 1999. Świadomość ekologiczna współczesnego społeczeństwa polskiego w świetle badań naukowych. W: Mirowski W., Gliński P. (red.), *Świadomość ekologiczna i społeczne ruchy „Zielonych” w Polsce*. Warszawa: 10–15.
- Misztal A. 2018. Zrównoważony rozwój polskich przedsiębiorstw — ewaluacja. *Handel Wewnętrzny*, 2, 27–40.
- Miś A. 2010. Jak zarządzać postawami pracowników. *Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie*, 1, 111–113.
- Nam D., Lee J., Lee H. 2019. Business analytics adoption process: An innovation diffusion perspective. *International Journal of Information Management*, 49, 411–423.
- Nierzwicki W. 2006. *Zarządzanie środowiskowe*. PWE, Warszawa: 46–299.
- Niewęglowska G. 2010. Problemy rolników związane z realizacją ochrony przyrody na obszarach Natura 2000. W: Bołtromiuk A. (red.), *Europejska Sieć Ekologiczna Natura 2000 jako nowy element otoczenia polskiej wsi i rolnictwa*. Wyd. IRWiR PAN, Warszawa: 123–124.
- Nowak Z. 1997. Czystsza Produkcja (CP): metody — procedury — projektowanie. Czystsza produkcja: strategia ochrony środowiska XXI wieku (cz.2). *Problemy Ekologii*, 3.
- Ober J. 2020. Innovation Adoption: Empirical Analysis on the Example of Selected Factors of Organizational Culture in the IT Industry in Poland. *Sustainability*, 12, 8630, 1–25.

- Ober J. 2022. *Adaptacja innowacji w świetle zachowań organizacyjnych — wybrane aspekty*. Wyd. Politechniki Śląskiej, Gliwice: 39.
- Olejniczak K. 2014. Reguła 3E jako podstawa zarządzania współczesnym przedsiębiorstwem. *Studia Ekonomiczne*, 180, 208–216.
- Olejniczak K., Łukasik K. 2016. Building ecological organisational culture in the modern enterprise — the case of Henkel. *International Journal of Contemporary Management*, 15(1), 33–47.
- Oltra V., Saint Jean M. 2009. Sectoral Systems of Environmental Innovation: an Application to the French Automotive Industry. *Technological Forecasting & Social Change*, 76(4), 567–583.
- Paczuski R. 1999. *Prawo ochrony środowiska Unii Europejskiej w zarysie*. Wyd. Dom Organizatora, Toruń.
- Pakulska J. 2002. Środowisko przyrodnicze w rozwoju gospodarczym. *Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego*, 72, 295–308.
- Pakulska T., Poniatowska-Jaksch M. 2010. *Rozwój zrównoważony — „szeroka i wąska” interpretacja, stan wiedzy*. Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
- Paluch Ł. 2013. Konceptualizacja pojęcia zrównoważony rozwój (sustainable development), „EPISTEME” — czasopismo naukowo-kulturalne, 18(1), 405–415.
- Paluch Ł. 2014. Zrównoważony rozwój (sustainable development) w teorii ekonomii. „EPISTEME” — czasopismo naukowo-kulturalne, 24, 75–92.
- Panasiewicz A. 2015. Zarządzanie ryzykiem ekologicznym jako narzędzie równoważenia rozwoju organizacji. Zrównoważony rozwój organizacji — odpowiedzialność środowiskowa. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 377, 230–239.
- Papuziński A. 2006. Świadomość ekologiczna w świetle teorii i praktyki — zarys politologicznego modelu świadomości ekologicznej. W: Pawłowski A. (red.), *Problemy Ekorozwoju*, 1, 33–40.
- Paśko I. 2011. *O świadomości ekologicznej*. Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków: 127–142.
- Pearce D., Turner R. K. 1990. *Economics of Natural Resources and the Environment*. Wyd. Harvester Wheatsheaf, New York: 35–42.
- Penc J. 2003. *Zarządzanie w warunkach globalizacji*. Difin, Warszawa: 86.
- Penc J. 2007. Gospodarka w dobie przełomu. *Problemy Ekologii*, 11(2).
- Perman R., Ma Y., McGilvray J., Common M. 2003. *Natural Resource and Environmental Economics*. Pearson Education Limited, London: 2.
- Pichlak M. 2015. Uwarunkowania procesu adaptacji innowacji w polskich organizacjach. *Organizacja i Kierowanie*, 2(167), 37–50.
- Piontek T. 1989. (red.). *Ekologiczne uwarunkowania rozwoju przedsiębiorstw*. Wyd. Komitet Inżynierii Środowiska PAN. Biuletyn, 4, 232.
- Pilarczyk B., Nestorowicz R. 2010. *Marketing ekologicznych produktów żywnościowych*. Wolters Kluwer Polska, Warszawa.

- Pochyluk R., Grudowski P., Szymański J. 1998. *Zasady wdrażania systemu zarządzania środowiskowego zgodnego z wymaganiami normy ISO 14001*. Eko-Konsult, Gdańsk.
- Podręcznik Oslo. Zasady gromadzenia i interpretacji danych dotyczących innowacji*. 2001. OECD: 47–67.
- Polityka ekologiczna państwa 2030*. Ministerstwo Środowiska, Warszawa, 2019.
- Polska 2025. Długookresowa strategia trwałego i zrównoważonego rozwoju*. Ministerstwo Środowiska, Warszawa 2007.
- Popławski Ł. 2009. *Uwarunkowania ekorozwoju gmin wiejskich na obszarach chronionych województwa świętokrzyskiego*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Poskrobko B. 1998. *Zarządzanie środowiskiem*. PWE, Warszawa.
- Poskrobko B. 2007. *Zarządzanie środowiskiem*. PWE, Warszawa.
- Poskrobko B., Poskrobko T. 2012. *Zarządzanie środowiskiem w Polsce*. Warszawa: PWE. Przemysł Spożywczy, Lata: 2018–2019, SIGMA–NOT: Warszawa.
- Powichrowska B. 2011. (red.), *Przedsiębiorstwo w warunkach zrównoważonej gospodarki opartej na wiedzy*. Wyd. WSE, Białystok: 110–111.
- Prandecki K. 2007. Ochrona środowiska w teorii ekonomii. *Ekonomia i Środowisko*, 2(32), 21–35.
- Priscoli J. D. 1989. Public Involvement, Conflict Management, Means to EQ and Social Objectives. *Journal of Water Resources Planning and Management*, 115(1), 31–42.
- Problemy oddziaływania MSP na środowisko*, Fundacja Partnerstwo dla Środowiska, listopad 2008 r. (badanie przeprowadzone w październiku 2008 r., na próbie 104 firm drogą internetową).
- Pruszyńska A. A. 2020. Działania na rzecz zrównoważonego rozwoju w przedsiębiorstwach transportowych w wymiarze środowiskowym. *Akademia Zarządzania*, 4(2).
- Ptak M. 2011. Czystsza produkcja jako strategia zarządzania środowiskowego. *Prace Naukowe Wałbrzyskiej Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości*, 15(1).
- Pyłka-Gutowska E. 2004. *Ekologia z ochroną środowiska*. Oświata, Warszawa: 93.
- Rennings K. 1999. Bausteine einer Umweltinnovationstheorie und politik — neoklasische und evolutionsökonomische Perspektiven. W: *Innovation durch Umweltpolitik*, Hrsg. K. Rennings, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden: 15–46.
- Rennings K. 2000. Redefining Innovation an Eco-innovation Research and the Contribution from Ecological Economics. *Ecological Economics*, 32.
- Rennings K., Zwick T. 2003. Employment Impacts of Cleaner Production. *ZEW Economic Studies*, 21.
- Rogall H. 2010. *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Teoria i praktyka*. Zysk i S-ka, Poznań.
- Rok B. 2013. *Podstawy odpowiedzialności społecznej w zarządzaniu*. Wydawnictwo Poltext, Warszawa.
- Rosca M.I. 2011. The importance of environmental protection in CSR policy. *Annals of Faculty of Economics*, 1(2), 778–784.

- Rouba H. 1999. Zastosowanie strategii czystszej produkcji w zarządzaniu środowiskowym w przedsiębiorstwie. W: Miłaszewski R. (red.), *Strategia zarządzania środowiskowego w przedsiębiorstwie i gminie*. Polskie Zrzeszenie Inżynierów i Techników Sanitarnych, Poznań–Białystok.
- Rucińska D. 2014. Promocja zrównoważonego rozwoju transportu — wybrane przykłady dobrych praktyk. *Logistyka*, 2, 285–299.
- Rudawska E. 2013. Marketing zrównoważony — nowe oblicze kapitalizmu? *Ekonomia. Economics*, 3(24), 75–88.
- Rumianowska I. 2005. Konkurencyjność rynkowa przedsiębiorstwa a środowiskowe uwarunkowania jego działalności. W: Pindura T. (red.), *Proces wdrażania rozwoju zrównoważonego w przedsiębiorstwie*. Wyd. Ekonomia i Środowisko, Białystok: 225–229.
- Rumianowska I. 2012. Konflikty ekologiczne a działania zbiorowe w zakresie użytkowania i ochrony środowiska przyrodniczego. *Ekonomia i Prawo. Economics and Law*, 8(1), 89–105.
- Runowski H. 2000. Zrównoważony rozwój gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych. *Rocz. Nauk. SERiA*, 2(1), 94–102.
- Sagan M. 2021. Instytucjonalne uwarunkowania funkcjonowania przedsiębiorstw a zrównoważony rozwój. *Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie*, 59(2), 27–39.
- Sanabria-Z J., Alfaro-Ponce B., González Peña O.I., Terashima-Marín H., Ortiz-Bayliss J.C. 2022. Engagement and Social Impact in Tech-Based Citizen Science Initiatives for Achieving the SDGs: A Systematic Literature Review with a Perspective on Complex Thinking. *Sustainability*, 14(17), 10978.
- Schmidt-Bleek F. 2008. Preface. W: A. Reid, M. Miedzinski, *Eco-innovation, final report for sectoral innovation watch*, www.technopolis-group.com/resources/downloads/661_report_final.pdf: 78.
- Semkow J. 1989. *Ekonomia a ekologia*. PWN Warszawa.
- Seroka-Stolka O. 2012. Ekologiczna i społeczna odpowiedzialność biznesu w opinii przedsiębiorstw regionu częstochowskiego. *Journal of Ecology and Healthq*, 16(3), 119–125.
- Seroka-Stolka O. 2012. Rozwój przedsiębiorstw w oparciu o przedsiębiorczość ekologiczną. *Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej, Zarządzanie*, 6, 130–137.
- Seroka-Stolka O., Brendzel-Skowera K. 2011. Proekologiczne postawy przedsiębiorczości a świadomość ekologiczna. W: Kościelniak H. (red.), *Przedsiębiorczość — szanse i wyzwania*. Wydawnictwo Wydziału Zarządzania Politechniki Częstochowskiej, Częstochowa: 243–255.
- Sinha K., Ghosh A. 2008. Cleaner Production Policy and Philosophy: The Preventive Strategy of Industrial Waste Management: Some Experiences from India and Australia. W: Daven J., Klein R.(ed.), *Progress in Waste Management Research*. Nova Publishers, New York: 93–158.
- Skowroński A. 2006. Zrównoważony rozwój perspektywą dalszego postępu cywilizacyjnego. *Problemy Ekorozwoju*, 1(2), 47–57.

- Skrobacki Z. 2011. Od ogólnej idei zrównoważonego rozwoju do zasad zrównoważonego rozwoju transportu. *Autobusy*, 12, 297–307.
- Słupik S. 2014. Ekologiczna społeczna odpowiedzialność biznesu w strategiach rozwoju firm. *Gospodarka w Teorii i Praktyce*, 3, 74–87.
- Smith A. 1989. *Umysł* (tłum. Kamiński B.). Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa.
- Sowa F. 2018. Świadomość ekologiczna i jej wpływ na ekologizację społeczeństwa i gospodarki. *Rynek — Społeczeństwo — Kultura*, 4(30), 36–38.
- Spychalski G. 1999. *Przekształcenia rolnictwa państwowego w Polsce w okresie transformacji systemowej (1990–1998)*. AR Szczecin.
- Sroufe R. 2003. Effects on environmental management systems on environmental management practices and operations. *Prod. Oper. Manag.*, 12, 87–431.
- Stanny M., Czarnecki A. 2011. *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich Zielonych Płuc Polski. Próba analizy empirycznej*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Suresh Lal B. 2015. Green marketing: opportunities and issues. *International Journal of Multidisciplinary Research and Modern Education*, I(1), 334–339.
- Szadziewska A. 2009. Informacje ekologiczne w przedsiębiorstwie i ich znaczenie w zwiększaniu jego konkurencyjności. *Prace i Materiały Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Gdańskiego, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego. Zagadnienia Ekonomiki Przemysłu*, 3/2, 609–620.
- Szadziewska A. 2011. Instrumenty ekonomiczne ochrony środowiska i ich wpływ na wynik finansowy przedsiębiorstwa. *Prace i Materiały Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Gdańskiego*, 1(1), 381–394.
- Szadziszewska A. 2010. Przejawy realizacji koncepcji rozwoju zrównoważonego w działalności przedsiębiorstw. *Prace i Materiały Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Gdańskiego*, 4, 155–168.
- Szymanik E. 2016. Konkurencyjność przedsiębiorstwa — główne aspekty. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*, 5(953).
- Słeszyński J. 2000. *Ekonomiczne problemy środowiska*. Agencja Wydawnicza Aries, Warszawa.
- Temple S. 1992. Old issue, New urgency? *Wisconsin Environmental Dimension*, 1.
- Trojanowski T. 2013. Aspects of the sustainable management of marketing activities, W: Kardas J.S., Brodowska-Szewczuk J. (eds.), *Business Development Opportunities*. Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Siedlce: 15–23.
- Trojanowski T. 2015. Przedsiębiorstwa wobec wyzwań zrównoważonego rozwoju. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie*, 77(1927), 239–247.
- Trzepacz P. 2012. *Zrównoważony rozwój — wyzwania globalne. Podręcznik dla uczestników studiów doktoranckich*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej II, Kraków.
- Turner R. Pearce K.D., Bateman I. 1994. *Environmental Economics. An Elementary Introduction*. Harvester Wheatsheaf, New York: 7.

- Tyburski W. 1999. Główne kierunki i zasady etyki środowiskowej. W: Papuziński A. (red.) *Wprowadzenie do filozoficznych problemów ekologii*, Bydgoszcz: 97–132.
- Uchwała Nr 67 Rady Ministrów z dnia 16 lipca 2019 r. w sprawie przyjęcia „Polityki ekologicznej państwa 2030 — strategii rozwoju w obszarze środowiska i gospodarki wodnej”, poz. 794.
- Upward A., Jones P. 2016. An ontology for strongly sustainable business models: Defining an enterprise framework compatible with natural and social science. *Organ. Environ.* 29, 97–123.
- Urban S. 2005. Zarządzanie środowiskowe w przedsiębiorstwie. W: Refleksje społeczno-gospodarcze. *Zeszyty Naukowe WWSZiP*, 6(1), 4–10.
- Urbaniec M. 2009. Wpływ innowacji ekologicznych na rozwój zrównoważony. W: Sidorczuk-Pietraszko E. (red.), *Funkcjonowanie przedsiębiorstw w warunkach zrównoważonego rozwoju i gospodarki opartej na wiedzy*. Wyd. WSE, Białystok: 59.
- Ustawa z dnia 11 maja 2001 r. o obowiązkach przedsiębiorców w zakresie gospodarowania niektórymi odpadami oraz o opłacie produktowej i depozytowej, Dz.U. 2001, Nr 63, poz. 639 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 13 czerwca 2013 r. o gospodarce opakowaniami i odpadami opakowaniami, Dz. U. 2013 poz. 888.
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, Dz.U. 2001, Nr 62, poz. 627 z późn. zm.
- Vinnova. Drivers of Environmental Innovation*. VINNOVA Innovation in focus VF 2001:1, VINNOVA — Swedish Governmental Agency for Innovation Systems, 66. Sztokholm 2001.
- Ważniewski P, Kraciuk J. 2021. *Ekonomiczne efekty zmian regulacji prawnych w gospodarce odpadami komunalnymi*. Wyd. SGGW w Warszawie, Warszawa.
- What are Environmental Management Systems (EMS)?* <http://www.asq.org/quality-resources/environmental-management-system> (dostęp 12.12.2021).
- Wilkin J. 2002. *Rozwój gospodarczy a rozwój człowieka*. Wykład wygłoszony na inauguracji roku akademickiego 2002/2003, na Wydziale Zarządzania UWM w Olsztynie.
- Wilkin J. 2016. *Instytucjonalne i kulturowe podstawy gospodarowania. Humanistyczna perspektywa ekonomii*. Wyd. Nauk Scholar, Warszawa.
- Wiśniewska A. 2004. Strategie proekologiczne w zarządzaniu przedsiębiorstwem. W: Kistowski M. (red.), *Studia ekologiczno-krajobrazowe w programowaniu rozwoju zrównoważonego. Przegląd polskich doświadczeń u progu integracji z Unią Europejską*, Gdańsk: 91–98.
- Witek L. 2018. Ceny produktów ekologicznych a zachowania konsumentów. *Handel Wewnętrzny*, 3, 406–414.
- Wołoszyn J., Stawicka E., Ratajczak M. 2012. *Spółeczna odpowiedzialność małych i średnich przedsiębiorstw agrobiznesu z obszarów wiejskich*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

- Woźniak L., Dziedzic S., Chrzanowski M. 2014. Ekoinnowacje jako element nowego paradygmatu w europejskich i regionalnych dokumentach strategicznych. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu Research Papers of Wrocław University of Economics*, 366, 622.
- Woźniak L., Dziedzic S., Woźniak M., Kud K. 2011. *Cele i zasady wdrażania ekoinnowacji w zarządzaniu firmą i rozwojem regionu*. Wydawnictwa Polskiego Związku Niewidomych, Rzeszów: 5.
- Woźniak-Zapór M. 2017. Fake news — niebezpieczeństwo w mediach. *Bezpieczeństwo, Teoria i Praktyka*, 4, 99–108.
- Wódz J., Wódz K. 2001. Świadomość ekologiczna. W: Nowak Z. (red.), *Zarządzanie środowiskiem*. Gliwice: 171–181.
- Wursthon S., Poganietz, i W., Schebek, L. 2011. Economic-environmental monitoring indicators for European countries: A disaggregated sector based approach for monitoring eco-efficiency. *Ecological Economics*, 70(3), 487–496.
- Wysoczański T. 2019. *Świadomość ekologiczna — czym jest i jak ją kształtować?* Nauka, Badania i Doniesienia Naukowe. Nauki przyrodnicze i medyczne, cz. I.
- Wyrwa D., Hajduk-Stelmachowicz M., Ziółkowski B., Jankowska-Mihułowicz M. 2021. (red.), *Gospodarka o obiegu zamkniętym*. Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, Rzeszów: 10.
- Zawisza S., Kochanowska A. 2003. Rozwój zrównoważony obszarów wiejskich jako perspektywa ekonomicznych przemian regionów w Polsce wobec procesu integracji z Unią Europejską. W: A. Czudec (red.), *Regionalne uwarunkowania ekonomicznego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*. Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, T. 1, 282–289.
- Zbaraszewski W. 2010. Świadomość ekologiczna małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce. *Ekonomiczne Problemy Usług*, 51, 523–531.
- Zielińska-Chmielewska A. 2020. *Ocena efektywności ekonomicznej przedsiębiorstw mięsnych w Polsce*. Wyd. UEP, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań.
- Ziółkowski B. 2007. Znaczenie ekoinnowacji dla rozwoju przedsiębiorstw. W: Zrównoważony rozwój w teorii ekonomii i w praktyce. *Prace Naukowe AE we Wrocławiu*, 1190, 526–534.
- Zuzek D. K. 2011. Znaczenie innowacyjności ekologicznych w rozwoju obszarów wiejskich. *Roczniki Naukowe SERiA*, 13(2), 63–567.
- Zuzek D. K. 2012. Społeczna odpowiedzialność biznesu a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. *Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej*, 2, 197–207.
- Zuzek D. K. 2015. *Rola sektora małych i średnich przedsiębiorstw w rozwoju społeczno-gospodarczym obszarów cennych przyrodniczo w Polsce południowo-wschodniej*, Wyd. Stowarzyszenie Naukowe Instytut Gospodarki i Rynku, Warszawa (Kraków): 65–66.
- Zuzek D. K. 2017a. Corporate social responsibility as an opportunity for the sustainable development of small to medium-sized enterprises. *Economic Science for Rural Development*, 44, 83–89.

- Zuzek D. K., Mickiewicz B. 2014. Aktywność przedsiębiorstw w kontekście wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju w województwie małopolskim. *Optimum. Studia Ekonomiczne*, 1(67), 197–205.
- Zuzek D.K. 2017b. Świadomość ekologiczna przedsiębiorców jako element zrównoważonego rozwoju. W: Grzegu U. (red.), *Ekonomia*. Katowice, 11.
- Zuzek D.K. 2018a. Environmental awareness of society and resulting environmental threats. *Economic Science for Rural Development*, 47, 417–423.
- Zuzek D.K. 2018b. *Wyzwania wobec rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw w gminach na obszarach Natura 2000. Aspekty ekonomiczne, społeczne i ekologiczne*. Difin, Warszawa.
- Żak K. 2017. Proekologiczne modele biznesu przedsiębiorstwa. *Studia Ekonomiczne*, 322, 256–266.
- Żemigła M. 2007. *Społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstwa. Budowanie zdrowej, efektywnej organizacji*. Oficyna A Wolters Kluwer business. Kraków.
- Żyła M. 2014. Świadomość ekologiczna jako element zrównoważonego rozwoju przedsiębiorstwa. *Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej. Zarządzanie*, 14, 115–125.

Spis rysunków

Rysunek 1. Strumień materii w systemie	12
Rysunek 2. Model systemu ekonomicznego w aspekcie ekologicznym	14
Rysunek 3. Zrównoważony rozwój w ujęciu tradycyjnym	15
Rysunek 4. Transformacja koncepcji zrównoważonego rozwoju do poziomu przedsiębiorstw	17
Rysunek 5. Optimum społeczne a optimum z punktu widzenia pojedynczego podmiotu gospodarczego z uwzględnieniem obciążeń środowiska	18
Rysunek 6. Gospodarka i środowisko w modelu gospodarki okrężnej	26
Rysunek 7. Ograniczenia środowiskowe i ich wpływ na funkcjonowanie przedsiębiorstw w gospodarce rynkowej	41
Rysunek 8. Płaszczyzny społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw	49
Rysunek 9. Korzyści zastosowania koncepcji Ekologicznej Społecznej Odpowiedzialności Biznesu w przedsiębiorstwie	50
Rysunek 10. Idea i cechy strategii Czystszej Produkcji	53
Rysunek 11. Funkcje ekoznakowania produktów ekologicznych	54
Rysunek 12. Cele zrównoważonego rozwoju przedsiębiorstw	57
Rysunek 13. Etapy realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju w przedsiębiorstwach	58
Rysunek 14. Deklaracje badanych odnośnie wpływu prowadzonej działalności na środowisko (% wskazań)	62
Rysunek 15. Deklaracje badanych odnośnie świadomości, iż działalność przedsiębiorstwa może przyczynić się do poprawy stanu środowiska naturalnego (% wskazań)	63
Rysunek 16. Określenie pojęcia świadomości proekologicznej przez przedsiębiorców w województwie warmińsko-mazurskim (% wskazań)	64
Rysunek 17. Rodzaje niekorzystnych wpływów przedsiębiorstw na środowisko (liczba wskazań)	65

Rysunek 18. Źródła informacji na tematy ekologiczne w przedsiębiorstwie (% wskazań)	66
Rysunek 19. Główne czynniki ograniczające podejmowanie działań ekologicznych w przedsiębiorstwie (liczba wskazań)	68
Rysunek 20. Główne jednostki wpływające na zainteresowanie przedsiębiorstw działaniami proekologicznymi (liczba wskazań)	69
Rysunek 21. Podstawowe działania proekologiczne prowadzone w przedsiębiorstwie (% wskazań)	70
Rysunek 22. Deklaracje respondentów co do przyjętych typów strategii przedsiębiorstw z punktu widzenia ochrony środowiska (% wskazań)	73
Rysunek 23. Zestawienie przyjętych strategii proekologicznych w ocenianych przedsiębiorstwach w województwie warmińsko-mazurskim (% wskazań)	74
Rysunek 24. Typy strategii proekologicznych przyjętych przez badanych przedsiębiorców branży przemysłowej w województwie warmińsko-mazurskim (% wskazań)	75

Spis tabel

Tabela 1. Zestawienie wybranych definicji innowacji ekologicznych	36
Tabela 2. Charakterystyka badanej próby	60
Tabela 3. Stosowane podstawowe działania proekologiczne w przedsiębiorstwach w przekroju rodzajowym (% wskazań)	71
Tabela 4. Czynniki wpływające na poprawę stanu środowiska naturalnego i skuteczność działań ochronnych	76
Tabela 5. Powody wdrożenia strategii proekologicznych w zarządzaniu przedsiębiorstwem	77
Tabela 6. Naruszenia stwierdzone podczas kontroli Wojewódzkiego Inspektoratu Ochrony Środowiska wg województw w 2015 r.	78
Tabela 7. Bariery rozwoju technologii środowiskowych w tym rozwiązań proekologicznych	79
Tabela 8. Motywy podejmowania działań proekologicznych	81
Tabela 9. Ekonomiczne efekty zarządzania proekologicznego w przedsiębiorstwie	82

IBG
**INSTYTUT BADAŃ
GOSPODARCZYCH**

